Національний університет "Чернігівський колегіум"
імені Т.Г. Шевченка
Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін
імені О.М. Лазаревського
Кафедра історії України, археології та краєзнавства

Кваліфікаційна робота
освітнього ступеня «магістр»
на тему:

Шістдесятництво і дисидентський рух на Чернігівщині 1953–1985 рр.

Виконав:
Студент 6 курсу, 62 групи
Спеціальності: 032
Історія та археологія
Чайка А.О
Науковий керівник:
доц. Дорохіна Т.Ф

Чернігів – 2025

Роботу подано до розгляду «_» _____ 2025 року.

Студент _____ _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

Науковий керівник _____ _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

Рецензент _____ _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

Результат захисту _____ _____

(оцінка) (дата захисту)

Голова АК _____ _____

(підпис) (прізвище та ініціали голови АК)

Кваліфікаційна робота розглянута на засіданні кафедри історії України, археології та краєзнавства

протокол № _____ від «_____» _____ 20___ року.

Студент допускається до захисту даної роботи в атестаційній комісії.

Завідувач кафедри_____

(підпис) (прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП…….…….... **4**

Розділ 1. Історіографія проблеми, джерельна база, методологія та методи дослідження ……..... **8**

1.1. Стан наукової розробки проблеми…….…..... **8**

1.2. Джерельна база роботи…….……... **14**

1.3. Методологія та методи дослідження…… **17**

Розділ 2. Соціокультурна ситуація на Чернігівщині (1953–1985 рр.) **21**

2.1. Зміни суспільно-політичного життя на Чернігівщині……... **21**

2.2. Соціогуманітарна сфера Чернігівської області……... **29**

Розділ 3. Еволюція шістдесятництва та дисидентського руху на Чернігівщині у 1953–1985 рр.……..…….… **36**

3.1. Основні осередки та суб’єкти шістдесятництва та дисидентського руху……..….. **36**

3.2. Шістдесятники: основні напрями соціокультурної діяльності……..…… **46**

3.3. Дисиденти: основні форми і прояви протистояння владі…….. **67**

Розділ 4. Репресивна політика радянської влади щодо шістдесятників та дисидентів……….…. **74**

ВИСНОВКИ…….……..……. **84**

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ .……..…….. **88**

ДОДАТКИ ……..…….……. **97**

ВСТУП

Актуальність проблеми. У контексті вивчення національно-визвольного руху українського народу важливими є дослідження руху шістдесятників і дисидентів. Цей рух є своєрідною сполучною ланкою, перехідним етапом від збройної боротьби ОУН-УПА до визвольних змагань, які привели до проголошення незалежності України у 1991 р.

Термін «шістдесятництво» має питомо вітчизняне походження. Він вживається на позначення національного й культурно-мистецького відродження, яке охопило Україну після смерті Й. Сталіна. Цей процес пов'язаний із появою на історичній арені нового покоління митців, вихованих в умовах лібералізації суспільного життя, котрі несли із собою нові гуманістичні ідеї в літературу й мистецтво.

Натомість термін «дисидент» має іноземне походження: ним ще в середні віки називали бунтарів, незгодних із політикою церкви. Приблизно із середини 1970-х у Радянському Союзі «дисидентами» називали людей, які в тій чи іншій формі виявляли свій нонконформізм стосовно офіційних радянських доктрин, що призводило їх до явного чи прихованого зіткнення з її радянськими структурами.

Тематика шістдесятництва й дисидентства тривалий час, особливо за радянської доби, не була присутньою в суспільному дискурсі. Ця обставина була зумовлена політичним режимом СРСР, який не передбачав плюралізму ідей щодо суспільного розвитку. На публічному рівні було декларативно проголошено відданість радянській владі, одноголосне схвалення рішень радянських вождів. Проте на побутовому рівні опозиційність тією чи іншою мірою зачіпала переважну більшість населення Радянського Союзу – від розмов на кухні, переповідання політичних анекдотів і аж до відкритого висловлення невдоволення діями влади й протесту.

Окремої уваги в українському дисидентському русі заслуговує регіональний аспект проблеми. У багатьох регіонах України, а не лише в

Києві, відбувалися виступи незгодних із комуністичним режимом, діяли опозиційні організації. Одним з осередків дисидентського руху була й Чернігівщина, де опір радянській владі досяг досить високого рівня.

В останні роки інтерес до історії дисидентського руху в Україні та на Чернігівщині помітно зріс, що мало наслідком появу численних наукових, науково-популярних праць, дописів у засобах масової інформації. Однак актуальним завданням історіографії залишається створення цілісної узагальнювальної праці, у якій були б узагальнені дані про зародження, розвиток рухів шістдесятництва та дисидентства на Чернігівщині, осередки, форми, методи здійснення опозиційної діяльності протягом 1953–1985 рр.

Об'єкт дослідження – шістдесятництво та дисидентський рух у Чернігівській області в 1953–1985 рр. у контексті національно-визвольного руху в Україні в другій половині XX ст.

Предмет дослідження – сутність, прояви, форми і методи реалізації ідеології шістдесятництва і дисидентства на Чернігівщині у 1953–1985 рр.

Мета дослідження – на основі наявного історіографічного підґрунтя та актуалізованої джерельної бази з'ясувати сутність, прояви, осередки, організаційне підґрунтя, основні напрями діяльності, форми і методи реалізації ідеології шістдесятництва та дисидентського руху на Чернігівщині в повоєнний період.

Завдання дослідження:

- проаналізувати історіографію проблеми;
- описати актуалізовану джерельну базу дослідження;
- обґрунтувати методологію дослідження, використання залучених принципів і методів наукового пізнання;
- з'ясувати соціокультурну ситуацію на Чернігівщині в досліджуваний період;
- схарактеризувати передумови та причини появи опозиційних настроїв серед населення Чернігівщини у повоєнний період;

- простежити зародження та еволюцію дисидентського руху в регіоні;
- визначити коло осіб, залучених до руху шістдесятників та дисидентів, основні осередки розгортання їх діяльності;
- встановити основні напрямки соціокультурної діяльності шістдесятників, основні форми і прояви дисидентства;
- вияскравити сутність репресивної політики радянської влади, спрямованої проти дисидентів, форми і методи боротьби з незгодними.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1953–1985 рр. Нижня хронологічна межа пов'язана зі смертю Й. Сталіна, яка спричинила початок лібералізації, послаблення репресивної політики та появу нового покоління борців проти радянського режиму. Верхня хронологічна межа пов'язана з початком перебудови, поступовим розгортанням процесів плюралізму, гласності й поступовим звільненням політичних в'язнів.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Чернігівської області станом на 1953–1985 рр., яка зазнавала неодноразових змін адміністративно-територіального устрою.

Наукова новизна роботи полягає в комплексному дослідженні основних проявів шістдесятництва та дисидентства на території Чернігівської області у 1953 – 1985 рр. у контексті розвитку національно-визвольного руху в Українській РСР у другій половині XX ст.

Методологічною основою дослідження стали основні засади історичного пізнання – принципи історизму, об'єктивності, системності. Як найбільш доцільний був обраний проблемно-хронологічний підхід до викладу результатів дослідження, що дає змогу відобразити основні аспекти проблеми та уникнути повторного висвітлення тих самих сюжетів. У роботі була використана система загальнонаукових методів (аналіз, синтез, класифікація), система методів історичного аналізу (описовий, порівняльно-історичний, логічний).

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що основні положення, фактичний матеріал і висновки можуть бути використані в написанні узагальнювальних праць з історії національно-визвольних рухів в Україні у XX ст. Також вони стануть у пригоді в розробці навчальних курсів з історії Чернігово-Сіверщини, спецкурсів з історії національно-визвольних рухів, у краєзнавчій, музейній та інших формах соціокультурної діяльності.

Структура роботи. Структура відповідає поставленій меті й визначеним завданням і складається зі вступу, чотирьох розділів, які структурно поділяються на 10 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (… позицій), а також додатків. Загальний обсяг роботи становить 100 сторінок, з них 87 сторінок основного тексту.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, фактичний матеріал і висновки магістерської роботи були оприлюднені у вигляді доповідей:

- на IV науковому семінарі аспірантів та магістрантів (4 грудня 2024 року) з теми «Шістдесятництво – моральна опозиція радянського тоталітарного державного режиму»;
- на V науковому семінарі аспірантів та магістрантів (3 грудня 2025 року) з теми «Основні осередки та суб’єкти шістдесятництва та дисиденського руху на Чернігівщині в 1950-1980 роках»;
- на XXVIII науковій конференції молодих вчених і студентів Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (23 квітня 2025 року) з теми «Дисидентство та правозахисний рух на Чернігівщині».

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Наукове вивчення та запровадження до суспільного дискурсу історії шістдесятництва та дисидентського руху, на наш погляд, варто розділити на два нерівнозначні за своїм наповненням етапи.

Перший із них охоплював 1960–1980-ті рр. ще за радянської доби. Передусім варто зауважити, що в Радянському Союзі тематика політичних репресій була забороненою. Будь-які прояви інакодумства не виносили на суспільний загал, засекречували, особливо якщо мова йшла про політичні справи за участю дисидентів. Натомість у засобах масової інформації як центрального, так і провінційного рівнів подекуди друкувалася інформація про прояви «моральної нестійкості», «морального розкладу», «недостатньої пильності» й інші подібні евфемізми, котрими позначалися прояви опозиційнщодо радянської влади проявів у суспільстві.

Велику увагу в пресі та пропагандистських виданнях приділяли також антирелігійній боротьбі, зокрема, критиці релігійного дисидентства, представленого різноманітними протестантськими сектами, які діяли в Радянському Союзі. Значну частину цих дописів становили «листи обурених трудящихся», котрі в гнівній формі ганьбили опозиційно налаштованих до радянської влади дисидентів і змушували їх покаятися, стати на шлях виправлення й підтримки радянської влади. Вожночас мали місце публікації в періодичних виданнях, у яких демонстрували результати і наслідки «перевиховання» незгодних, повернення їх до «мирної праці». Звісно ж, подібні дописи в радянських газетах мали низьку інформаційну, а тим більше наукову цінність.

Натомість іншу частину історіографії проблеми за радянської доби становили наукові дослідження дисидентського руху, видані за кордоном.

Зокрема, значна частина студій, присвячених порушенню прав людини в СРСР і переслідуванню опозиції, опублікована на сторінках закордонних видань «Визвольний шлях» [22] та в закордонних українських емігрантських видавництвах [46]. Природно, що й ці студії мали виразне емоційне забарвлення, але їх головним завданням було привернення уваги лідерів західних держав до долі українських політв'язнів задля полегшення їхнього становища.

Другий етап наукової розробки проблеми припав на добу незалежності – від 1991 р. і до сьогодення. Розпад Радянського Союзу, зняття ідеологічних обмежень і розширення тематики досліджень зумовили посилення уваги до історії шістдесятництва й дисидентського руху в СРСР. Не в останню чергу це було зумовлено тим фактором, що колишні радянські дисиденти, звільнившись з ув'язнення, змогли реабілітуватися, посісти гідне місце в суспільстві й навіть претендувати на державні посади.

Відтак *першу групу* досліджень становлять наукові праці, присвячені загальній картині розвитку дисидентського руху в СРСР та Україні. Серед них фундаментальне значення має передусім праця провідної учасниці дисидентського руху в СРСР Л. Алєксєєвої [1], котра у своєму дослідженні комплексно схарактеризувала основні напрями розвитку дисидентського руху в СРСР.

Для розуміння сутності опозиційного руху в Україні першочергове значення має навчальний посібник одного з провідних вітчизняних істориків сучасності Я. Грицака [21]. У ньому дослідник аналізує становлення модерної української нації, а тому одне з провідних місць у його доробку належить вивченню національно-визвольних рухів українського народу. Природно, що питанням розвитку шістдесятництва та дисидентства також приділено значну увагу в контексті боротьби українського народу за національне визволення.

У сучасній українській історіографії найбільший внесок у вивчення шістдесятництва та дисидентського руху здійснили О. Бажан та Ю. Данилюк.

У низці монографічних досліджень та статей [5–11, 23] вони схарактеризували основні тенденції, етапи та напрями розвитку опозиційного руху в Українській РСР у другій половині XX ст. Значну увагу вчені приділяли основним формам опору тоталітарному режиму в сфері національної політики й репресивним заходам державного керівництва, спрямованим на придушення інакодумства. Наприклад, у їх спільній праці «Опозиція в Україні (друга половина 50-х–80-ті рр. XX ст.)» висвітлюється історія різних дисидентських течій в Україні: національний рух, кримськотатарський рух за повернення на батьківщину, єврейський рух за еміграцію, національні рухи та релігійні.

Також історія дисидентського руху в Україні комплексно висвітлена в дослідженнях провідних фахівців із вивчення історії нашої держави другої половини XX ст. Б. Захарова [37], Г. Касьянова [42], Ю. Курносова [48], А. Русначенка [73]. Зокрема, найбільш повним дослідженням історії дисидентства є монографія А. Русначенка. У ній акцентована увага на національному, культурницькому, правозахисному й робітничому рухах в Україні. Також автор демонструє спадкоємність і безперервність українського національного руху, який відіграв значну роль у здобутті незалежності.

Шістдесятництво як форму опору української інтелігенції владі схарактеризували у своїх масштабних дослідженнях Р. Мокрик [57], Л. Тарнашинська [87]. Феномен самвидаву як оригінальної форми опору й захисту прав людини і громадянина висвітлив у своїй монографії О. Обертас [62].

Визначною рисою останніх років стала також публікація видань довідково-енциклопедичного характеру, у яких були б зібрані та узагальнені відомості про учасників дисидентського руху в Україні. До найбільш помітних із них належить міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР [55, 56] та енциклопедичний довідник [75], у якому зібрані відомості про основні

постаті та інституції, пов'язані з інакомисленням в Україні. На сторінках цих видань подані біографічні відомості про українських дисидентів, форми та напрями їхньої опозиційної діяльності та прояви репресивної політики радянської влади та спецслужб проти такої діяльності. Природно, що питання розвитку шістдесятництва та дисидентського руху знайшли відображення і на сторінках підручників та навчальних посібників, присвячених історії суспільних рухів і політичних партій в Україні [61].

Також прикметною ознакою часу став початок наукового розгляду проблеми на дисертаційному рівні. Так, український національно-патріотичний рух в УРСР у 1950–80-х рр. висвітлений у дисертації І. Стасюка та працях апробаційного характеру [85, 86]. У низці публікацій Я. Секо [76–83] порушено низку проблем, пов'язаних з еволюцією національно-визвольного руху в другій половині XX ст.: зародження та еволюція шістдесятництва, форми і методи їхньої діяльності, репресивна політика радянської влади проти інакодумців. Аналогічні аспекти діяльності шістдесятників та дисидентів у загальному контексті національно-визвольного руху відображено в низці студій Ю. Зайцева [33–36].

Зрозуміло, що тематика шістдесятницького і дисидентського рухів знайшла відображення й на сторінках фундаментальних узагальнювальних видань з історії України другої половини XX ст. Зокрема, у них уміщені відповідні нариси В. Литвина, який комплексно схарактеризував явище дисидентського руху в Україні [52, 53].

Певну увагу культурницьким аспектам розвитку шістдесятницького руху, зокрема, клубу творчої молоді «Сучасник», приділив один із провідних спеціалістів із вивчення українського національно-визвольного руху та репресивної політики радянської влади С. Білокінь [14–16], котрий і сам свого часу був причетний до опозиційного руху української молоді.

Також окремі питання розвитку шістдесятницького та дисидентського рухів знайшли відображення в розвідках Б. Бердиховської і О. Гнатюка [13], К. Двірної [24], І. Довжука [30], А. Зінченка [38], Ж. Кукурузи [45],

О. Муратової [58], О. Мягкої [59], А. Олійника і Н. Краснянської [63], В. Островського [64], М. Пасічника [67], О. Пахльовської [68]. Форми і методи боротьби репресивно-каральної машини СРСР проти дисидентського руху схарактеризовані в розвідці О. Цапко [91]. Зрештою, протягом останніх років науковці прагнуть дослідити й висвітлити розвиток дисидентського руху на регіонального рівні. Наприклад, у дослідженні В. Артюха [3] окреслено розвиток опозиційного руху та інакодумства в Сумській області протягом 1960–1980-х рр.

Таким чином, на сьогодні у вітчизняній історіографії накопичена достатня кількість наукових досліджень, у яких висвітлені сутність, зародження, генеза та еволюція шістдесятницького та дисидентського рухів. Встановлено коло учасників цих рухів, основні напрями їхньої діяльності та репресивну політику радянської влади, правоохоронних органів та спецслужб проти незгодних. Проте на сьогодні актуальним питанням залишається поглиблення досліджень проблеми на регіональному рівні, визначення основних осередків, суб’єктів шістдесятницького і дисидентського рухів, форм і проявів їхнього опору радянській системі, як і форм здійснення репресивної політики радянської влади проти учасників національно-визвольного руху.

Другу групу досліджень становлять наукові, науково-популярні дослідження, дописи в засобах масової інформації, присвячені розвитку шістдесятницького й дисидентського руху в Чернігівській області. Першим у регіональній історіографії цю проблему порушив журналіст, історик і громадський діяч С. Павленко, який у своїй праці [65, 66] схарактеризував основні прояви інакомислення, незгоди проти політики радянської влади, різноманітні форми опору, які мали місце протягом 1944–1990 рр. Учений схарактеризував організовані та стихійні форми протесту, індивідуальні та групові форми опору радянській владі.

Важливим кроком для вивчення й популяризації дисидентського руху на Чернігівщині стало видання збірки нарисів про його основних суб’єктів

під загальною назвою «Перша шеренга» [69]. У межах реалізації цього проєкту група вчених-істориків і журналістів регіону створила цикл науково-популярних, публіцистичних та художніх нарисів про найпомітніших шістдесятників і дисидентів регіону. У них висвітлені життєвий шлях, причини та обставини переходу на бік інакодумців, прояви інакодумства в діяльності цих громадян і, зрештою, прояви репресивної політики радянської влади та подальша доля незгодних.

Біографічні відомості про шістдесятників і дисидентів Чернігівщини подані також на сторінках фундаментального біографічного словника дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР [55, 56]. У цьому виданні коротко схарактеризовані життєвий шлях, основні прояви опозиційної діяльності та переслідування органами радянської влади дисидентів, чий життєвий шлях пов’язаний із Чернігівщиною.

Значний інтерес для дослідників становить також монографія В. Курико [47], присвячена чернігівському періоду життя видатного українського дисидента й державного діяча Л. Лук’яненка. Наведена в ній інформація дає змогу з’ясувати контактне коло дисидента під час життя в Чернігові, охарактеризувати загальну суспільну обстановку в обласному центрі, реакцію місцевих жителів на постать Л. Лук’яненка та методи контролю за його життям і діяльністю з боку правоохоронних органів. Праця М. Каменюка присвячена постаті одного з помітних учасників дисидентського руху – поета і дисидента Миколи Холодного [40].

Вожночас низку нарисів у засобах масової інформації присвячено окремим суб’єктам дисидентського руху. Зокрема, окремі наявні публікації присвячені постатям незгодних із радянською владою осіб: Миколи Малиновського [4], Михайлини Коцюбинської [44], Петра Рубана [70]. У популярній публіцистичній формі в цих нарисах висвітлена доля зазначених осіб, сутність звинувачень, висловлених проти них органами радянської влади та спецслужб, переслідування й покарання і, зрештою, їхню подальшу долю.

Значна увага в новітній публіцистиці та науковій літературі приділена окремим постатям шістдесятницького руху на Чернігівщині, характеристиці їх життя і творчості. Серед опублікованих нарисів важливе значення для нашого дослідження мають розвідки, присвячені постаті відомого поета-шістдесятника В. Дрозда авторства П. Антоненка [2], С. Брагінець [18], С. Дзюби [28], М. Жулинського [32], В. Соболя [84]. М. Ткача [88], Г. Яструбецької [96]. Також значна увага в сучасній історіографії та публіцистиці приділена ще одному поету-шістдесятнику М. Холодному. Його життєвий шлях і творчість схарактеризовані в студіях С. Брагінець [19], Г. Бурсова [20], І. Дзюби [26], С. Дзюби [26, 27], Д. Дроздовського [31], А. Камінчука [41], І. Малюти [54], Ю. Шкляр [93].

Отже, на сьогодні у вітчизняній історіографії відчувається брак наукових студій, у яких були б висвітлені життєвий шлях, напрями опозиційної діяльності, форми, методи і прояви опозиційності шістдесятників і дисидентів Чернігівської області. Актуальним також залишається питання вивчення реакції населення Чернігівщини на діяльність дисидентів та здійснення щодо них репресивної політики радянськими органами. На сьогодні праці, присвячені постатям шістдесятників і дисидентів Чернігівщини, створені переважно місцевими журналістами, краєзнавцями, громадськими діячами, причетними до опозиційної діяльності на завершальному етапі існування СРСР. Проте актуальним завданням сучасної історіографії залишається пошук, опрацювання та запровадження до наукового обігу нововиявлених джерел з порушеної проблеми. Це дасть змогу створити масив наукових досліджень і на їх основі створити в суспільстві правдиву картину діяльності незгодних із панівним режимом у СРСР.

1.2. Джерельна база роботи

Джерельну базу магістерської роботи становить комплекс опублікованих писемних джерел. Їх класифікація та розподіл за типо-

видовою ознакою здійснений відповідно до усталених норм і правил вітчизняного історичного джерелознавства. Під час формування джерельної бази роботи були застосовані принципи та методи джерелознавчої евристики та критики.

Отже, усі використані в роботі джерела можна умовно розподілити на кілька груп.

Першу з них становить діловодна документація, підвидом якої є кримінальні справи та судово-слідчі матеріали. У нашому дослідженні використано, зокрема, Довідку [94], укладену на підставі листа ЦК КПРС «Про посилення революційної пильності» від 2 червня 1960 р. Цей документ було рекомендовано зачитувати та обговорювати на партійних зборах у первинних партійних організаціях Чернігівської області. У довідці були наведені факти, котрі немовби свідчили про ворожу підривну діяльність іноземних урядів, дипломатів, спецслужб та окремих іноземних громадян, спрямовану на підрив основ радянського устрою. Документ також містив факти, котрі свідчили про контакти мешканців Чернігівської області з іноземцями з капіталістичних держав. Під час цих зустрічей, на думку партійних ідеологів, відбувалося вербування «ідеологічно хитких» громадян, котрі надавали іноземній стороні відомості, котрі спотворювали радянську дійсність. Зрозуміло, що, попри ідеологічну заангажованість, це джерело подає характеристику тієї атмосфери, у якій перебували мешканці Чернігівської області в період загострення «холодної війни».

Другу групу залучених до написання магістерської роботи джерел становлять джерела особового походження. До них, зокрема, належать листи, щоденники, мемуари, інтерв’ю з відомими діячами шістдесятницького та дисидентського рухів. Для написання роботи залучено збірку інтерв’ю, котрі провів відомий журналіст і дослідник українського національно-визвольного руху Вахтанг Кіпіані з провідними діячами руху дисидентів [29]. У них містяться цінні спогади щодо участі дисидентів у національно-визвольному русі, певні узагальнення, оцінки, переосмислення визвольної боротьби та її

наслідків для українського народу. Безперечною цінністю джерела є також висвітлення окремих побутових деталей, з'ясування внутрішнього емоційного стану учасників подій, котрі неможливо почерпнути з інших джерел.

Водночас природно, що, з огляду на специфіку джерела, документи особового походження можуть містити певні неточності, утрати окремих фактів і деталей, пов'язані з природніми процесами пам'яті. Іноді можуть мати місце також спотворення інформації, приховування, замовчування, різні погляди учасників на одні й ті самі події. Тому робота з документами особового походження вимагає серйозної джерелознавчої критики, перевірки та порівняння інформації з інших видів джерел.

Отже, маємо підстави констатувати, що джерельна база, пов'язана з історією шістдесятництва та дисидентського руху на Чернігівщині, є достатньо фрагментарною та розпорошеною. Значна кількість документів, насамперед судово-слідчих документів, на сьогодні зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, поза межами Чернігівської області. Значна частина з них має відповідний гриф «для службового використання», а тому можливості щодо допуску до них та наукового опрацювання є обмеженими. Відтак залучення джерел особового походження залишається вимушеним кроком для реконструкції національно-визвольного руху на Чернігівщині в другій половині XX ст. з огляду на специфіку наявної в них інформації. Загалом, варто констатувати, що наявна актуалізована джерельна база є достатньою для реалізації поставлених мети і завдань дослідження.

1.3. Методологія та методи дослідження

Теоретико–методологічну основу магістерської роботи складають передусім загальнонаукові принципи історичного пізнання. До основних із них належать принципи історизму, системності, об'єктивності, логічного обґрунтування, багатофакторності, пріоритету документальних фактів. Усі

вони в комплексі передбачають неупереджений розгляд подій і явищ минулого в їхньому розвитку та взаємозв'язку.

Провідним у нашому дослідженні є принцип *історизму,* котрий передбачає розгляд шістдесятництва і дисидентського руху у нерозривному зв'язку з історичним розвитком України в другій половині XX ст. Практичне його застосування полягає у врахуванні передумов, причин і обставин зародження інакодумства в регіоні, розуміння регіональної специфіки, яка вплинула на форми і методи боротьби опозиції проти радянської влади, а також суспільний резонанс і реакцію влади та громадськості на їхню діяльність.

Принципи *об'єктивності та логічного обґрунтування* передбачають максимально повне врахування і використання комплексу доступних джерел з обраної проблеми та наявного історіографічного доробку. Цей принцип дає змогу адекватно відтворити ґенезу та еволюцію руху шістдесятників та дисидентів у реаліях Чернігівської області, роль і місце окремих постатей та інституцій у розгортанні інакодумства в регіоні, а отже, реалізувати мету і завдання магістерської роботи.

Принцип багатофакторності зумовлює необхідність урахування в процесі дослідження зовнішніх та внутрішніх факторів, які впливали на об'єкт вивчення. У процесі дослідження було встановлено, що на зародження та розвиток руху шістдесятників та дисидентів найбільше впливали процес десталінізації та лібералізації суспільного життя в СРСР після 1953 р., відхід від найбільш догматичних положень ідеології комуністичної партії, поступове долучення до прогресивних досягнень світової культури.

Виключно *документальні факти*, здобуті під час евристичної роботи, впливають на формування загальної картини розвитку руху шістдесятників та дисидентів у регіоні, визначити спільні та відмінні риси порівняно із загальноукраїнськими та регіональними особливостями розвитку інакомислення.

Використання цих принципів забезпечує формування цілісної картини зародження та розвитку руху шістдесятників і дисидентів у Чернігівській області в контексті всього суспільно-політичного та соціогуманітарного розвитку і взаємозв'язку з іншими осередками опозиційності й інакодумства в Українській РСР та Радянському Союзі.

Методологічну основу дослідження руху шістдесятників і дисидентів в Чернігівській області склали такі групи методів:

1) загальнонаукові методи: *конкретно-пошуковий* (полягає у виявленні, відкритті, пошуку й опрацюванні фактів, пов'язаних із проблематикою дослідження в їх взаємодії та взаємозв'язку); *аналізу* (забезпечує виокремлення характерних ознак і складників об'єкта дослідження, тобто основних суб'єктів і осередків руху, основних напрямків соціокультурної діяльності шістдесятників, основних форм і проявів протистояння чинній владі, котрі здійснювали дисиденти; суспільної реакції громадян та державних органів на здійснені інакодумцями заходи); *синтезу* (розкрив місце і роль шістдесятництва і дисидентства на Чернігівщині в загальноукраїнському та загальносоюзному русі опору); *аналогії і моделювання* (дали можливість з отриманої в процесі аналізу інформації продукувати наукові гіпотези, висновки тощо); *конкретизації* (розглянуто історію розвитку руху шістдесятників і дисидентів в усій різнобічності, багатосторонності реального існування на відміну від абстрактного, упередженого бачення. Водночас досліджено події у зв'язку з певними історичними умовами); *системний аналіз* (установлено структурні зв'язки між елементами досліджуваної проблеми, що вплинуло на послідовність та логічність висновків);

2) спеціально-історичні – *хронологічний* (дав змогу визначити хронологічні межі роботи, розглянути еволюцію руху шістдесятників і дисидентів у часовому вимірі, еволюцію їхніх поглядів, форм і методів діяльності); *контент-аналізу* тексту (був застосований у вивченні та аналізі творчого і публіцистичного доробку шістдесятників і дисидентів);

проблемно-хронологічний (дав змогу виокремити основні аспекти проблеми й розглянути їх у хронологічному розвитку); *періодизації* (дав змогу виокремити основні періоди та етапи діяльності шістдесятників і дисидентів у межах Чернігівської області); *історико-описовий* (виявився основоположним у побудові тексту магістерської роботи. Його суть і конкретне втілення полягали у відтворенні в тексті роботи основної лінії розвитку проблеми); *Метод мережевого аналізу* (дав змогу з'ясувати мережу учасників визвольного руху на Чернігівщині, ступінь їх взаємозв'язків); *актуалізації* (дав можливість застосовувати отримані висновки для подальшого дослідження аспектів національно-визвольного руху в Чернігівській області); *історико-типологічний* (використаний для встановлення типології і місця місцевого руху незгодних у загальній картині опору радянській владі на території Української РСР); *біографічний* (застосовано під час висвітлення життєвого шляху та діяльності суб'єктів руху шістдесятників і дисидентів, їхнього внеску в загальний розвиток руху опору радянській владі); *структурно-персональний* (дав можливість з'ясувати персональний склад учасників руху шістдесятників і дисидентів, їхнє місце в системі національно-визвольного руху); *просопографічний* (уможливив аналіз ставлення до українського визвольного руху з боку як його активних учасників, так і пересічних громадян, з'ясування реакції на постаті та діяльність шістдесятників і дисидентів). Методологія *нової соціальної історії* розглядає як об'єкт дослідження особистість, яка є продуктом суспільних відносин. Вирішальну роль у становленні й розвитку особистості відіграє макросередовище (панівні в певну історичну епоху закони, норми поведінки, моралі, звичаї, стереотипи тощо), мікросередовище (соціальна група, у якій відбувається діяльність індивіда) та безпосереднє оточення (родина, колеги друзі тощо). Ці методи дають змогу простежити становлення та еволюцію поглядів багатьох учасників руху шістдесятників і дисидентів.

Отже, актуалізована теоретико-методологічна база дослідження є достатньо повною та репрезентативною. Обрані принципи і методи дослідження дали можливість автору реалізувати заявлені мету та завдання магістерської роботи.

РОЗДІЛ 2
СОЦІОКУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (1953–1985 рр.)

2.1. Зміни суспільно-політичного життя на Чернігівщині

21 вересня 1943 р. Чернігів був звільнений від нацистської окупації. Обласний центр після звільнення був одним із найбільш поруйнованих у Радянському Союзі. Відтак основним завданням післявоєнного життя стала відбудова міста, відновлення його економічного та соціокультурного життя. Відбудова Чернігова, особливо протягом 1943–1945 рр., супроводжувалася значними труднощами з огляду на брак трудових ресурсів, оскільки чоловіки були переважно задіяні на фронтах війни. Тому в перші роки після вигнання нацистів відновлення обласного центру здійснювалося переважно силами жінок, підлітків та німецьких військовополонених.

Перетворене на суцільну руїну місто передусім треба було очистити від уламків зруйнованих будинків та фундаментів, будівельного сміття, розчистити та прокласти нові вулиці, алеї, сквери, підготувати майданчики для нового будівництва. *«Не менше 25 годин щомісячно працювати на відбудові міста поверх основної роботи»,* – під таким гаслом виходили жінки на вулиці рідного міста [39, с. 138–139].

10 липня 1944 р. у Чернігові з’явився табір німецьких військовополонених №177, що мав поділ на 12 табірних відділень, розташованих на всій території Чернігівській області. Коли до Чернігова почали прибувати перші військовополонені німці, їх відправили до табірного відділення № 6 (у районі сучасної фабрики «Сіверянка») та табірного відділення № 2 (у районі бази МТС у мікрорайоні «Коти»).

Зі спогадів ув’язнених випливає, що праця поза табором для всіх них була однаково тяжкою. Всі вони мусили відбудовувати Чернігів, який лежав у руїнах. Передусім полонені німці розбирали спалені, розбиті німецькими військами будинки. Їхня праця була важкою ще й тому, що не вистачало знарядь для роботи, а ті, що видавали на руки, були старими й занедбаними.

Найбільш уживаними знаряддями, які використовували полонені німці, були лопати та ломи.

Спочатку військовополонених залучали на дрібні роботи з розчищення завалів та прибирання вулиць міста. Але згодом на підставі Постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 22 лютого 1946 р. «Про відбудову Чернігова» був затверджений план відбудови та реконструкції міста на 1946–1950 роки. Тому починаючи з 1946 р. німецьких військовополонених почали активно залучати до відбудови Чернігова [49, с. 394].

Наступні два роки – з 1946 до 1948 – стали найбільш важливими в плані відбудови міста, яка здійснювалася переважно руками військовополонених німців. Як згадують старожили Чернігова, їхніми силами було відновлено багато будівель адміністративного, житлового, промислового та навчального призначення, особливо в центрі міста.

Залізничний вокзал як один з основних стратегічних об’єктів міста почали відбудовувати відразу після закінчення Другої світової війни. Для зручності відбудови поряд із приміщенням вокзалу були побудовані бараки для полонених. Їх залучали до розбору всіх завалів, а після завершення цих робіт – до будівництва нового корпусу й будівлі вокзалу. Будівництво вокзалу відбувалося за проєктом архітекторів В. Лоскутова та Г. Гранаткіна. Відкриття оновленого приміщення відбулося 27 січня 1951 р. [92, с. 137].

Крім того, полонені німці відновили багато інших будівель, які належали до житлового фонду міста. Так до 1950 р. було оновлено 89 % довоєнного житлового фонду міста.

Новий етап в історії Чернігівщини розпочався після смерті Й. Сталіна. Наступний генеральний секретар М. Хрущов після XX з’їзду ЦК КПРС, який відбувся в лютому 1956 р., ініціював початок процесу розвінчання культу особи Сталіна. Розпочалося викриття найбільш кричущих злочинів комуністичного режиму та часткова реабілітація жертв політичних репресій. Цей процес в історіографії та суспільному дискурсі отримав образну назву «відлига». Тривав він лише декілька років і не означав кардинальної руйнації

тоталітаризму, лише «підчищення» найбільш одіозних його проявів. Після усунення М. Хрущова від влади восени 1964 р. та обрання лідером СРСР Л. Брежнєва розпочався негласний процес згортання критики тоталітаризму та його відновлення в пом'якшеній формі, що отримало назву «застою» [72, с. 7].

Для Чернігівщини період «відлиги» був пов'язаний із низкою політичних та адміністративних перетворень. Насамперед вони стосувалися змін в адміністративно-територіальному устрої та системі управління областю. Перш за все, змінився статус адміністративних центрів районів у складі області. Першими міський статус втратили населені пункти Олишівка, Понорниця та Іваниця, які були переведені до категорії селищ міського типу. Натомість селища Мена, Сновськ (Щорс), Бахмач і Бобровиця набули статусу міст.

Одночасно назріла потреба в проведенні адміністративної реформи, насамперед укрупненні дрібних районів, ліквідації деяких райцентрів. Укрупнення районів дало змогу оптимізувати систему управління на місцях, скоротити бюрократичний апарат і державні видатки загалом. Вжиті кроки дали можливість скоротити навантаження на бюджети різних рівнів. Проте, з іншого боку, після проведення цієї реформи й втрати окремими населеними пунктами статусу райцентру на них чекав неминучий занепад.

Зрозуміло, з ліквідацією райцентру в цих населених пунктах були ліквідовані адміністративні районні установи: райвиконком, відділи освіти, культури, соцзабезпечення тощо. Неминуче понижувався й статус і районних виробничих структур – дорожнього відділу, електромереж, райсільгосптехніки тощо. У кращому випадку вони перетворювалися на дільниці районних структур, а в гіршому – були ліквідовані цілком. Після цих заходів відбувалася, здавалося б, зовсім не обов'язкова ліквідація цегляних та льонозаводів, хлібозаводів, молокозаводів, інших підприємств. Виробничі зони багатьох колишніх райцентрів були занедбані, а в наш час зовсім спустошені та зруйновані. Звичайно, у колишніх райцентрах були

скорочені або понижені в статусі також об'єкти соціальної інфраструктури (освіти, культури, охорони здоров'я), що неминуче означало занепад цих населених пунктів.

Таким чином, 21 січня 1959 р. були ліквідовані Грем'яцький, Добрянський, Іваницький, Комарівський, Тупичівський, Яблунівський райони, 10 вересня 1959 р. – Новобасанський, 30 листопада 1960 р. – Батуринський, Березнянський, Корюківський, Олишівський, Холминський. Масове скорочення районів, зокрема й багатьох нинішніх, відбулося 30 грудня 1962 р.: було ліквідовано Борзнянський, Варвинський, Городнянський, Дмитрівський, Коропський, Куликівський, Лосинівський, Любецький, Малодівицький, Михайло-Коцюбинський, Носівський, Остерський, Понорницький, Сосницький. Міста Бахмач, Корюківка і Городня були віднесені до категорії міст обласного підпорядкування. Відтак у 1963 р. Чернігівська область мала найменшу у своїй історії кількість районів – 12.

Експерименти з реформуванням адміністративно-територіального устрою закінчилися відразу після усунення від влади М. Хрущова. Вже 4 січня 1965 р. було відновлено Борзнянський, Городнянський, Коропський, Носівський, Сосницький, Срібнянський райони. 8 грудня 1966 р. відновили Варвинський, Корюківський, Куликівський, Талалаївський райони. З того часу і до кінця існування Радянського Союзу Чернігівська область нараховувала у своєму складі 22 райони [17, с. 142–144].

Згідно з конституцією СРСР та УРСР місцеві ради трудящих змінили назву. Тепер вони називались обласні, міські, районні в містах, селищні, сільські ради народних депутатів. Облвиконком був перейменований у виконавчий комітет Чернігівської обласної ради народних депутатів. Відповідні установи в районах отримали назву виконавчих комітетів районних рад народних депутатів.

Місцеві ради обирали громадяни на основі загального, рівного та прямого виборчого права таємним голосуванням. За конституцією УРСР 1978 р. термін повноважень місцевих рад збільшувався до 2,5 років (за

попередньою конституцією – 2 роки). Місцеві ради здійснювали керівництво господарським та соціально-культурним будівництвом, затверджували плани соціально-економічного та соціального розвитку, місцевий бюджет та звіти про їх виконання. Вони керували підпорядкованими їм державними органами, підприємствами, установами та організаціями. Ради мали забезпечувати дотримання законів, прав громадян, охорону громадського порядку.

Основні рішення місцевих рад ухвалювалися на сесіях, які скликали не менше чотирьох разів на рік. Місцеві ради створювали із числа депутатів постійні комісії для попереднього розгляду та підготовки питань, сприяння впровадженню в життя власних рішень та рішень органів державної влади й управління вищого рівня, контролю за діяльністю державних органів, підприємств, установ та організацій. Відповідно, станом на 1989 р. на території Чернігівської області діяли облвиконком, 24 районних, 15 міських, 29 селищних та 478 сільських виконкомів [39, с. 84–85].

У повоєнний період головну роль в організації та діяльності органів влади в Україні відігравала КПРС. На кожному рівні адміністративно-територіального устрою існували відповідні партійні органи: обком, райком, міськком (для міст обласного підпорядкування), а всі керівники рад чи виконкомів належали до правлячої (та єдиної) партії. Часом посади першого секретаря обкому (райкому) партії та голови обл(рай)виконкому поєднувалися, підкреслюючи тим самим формальність влади радянських структур, їх абсолютну залежність від партійних. Саме партійні керівники несли відповідальність за стан справ на довірених їм територіях за домінування партійних органів над радянськими. Посада першого секретаря місцевого парткому була, очевидно, першою справжньою посадою, на якій людина проходила перевірку щодо своєї перспективності, отримуючи всю повноту влади місцевого масштабу. Керівництво обкому було вже «вищою лігою» партійної ієрархії. Як зазначив О. Ляшко: *«У політичній системі тодішнього СРСР посадам першого секретаря обкому, крайкому партії*

відводилося особливе місце. Разом із секретарями ЦК нацкомпартій вони були найвпливовішим і найдосвідченішим шаром партійного керівництва, рекомендувалися до обрання депутатами Верховної Ради. Не випадково Сталін, відчувши після XVII з'їзду ВКП(б), що ґрунт під його ногами захитався, винищив майже всіх. Тому його відбір кадрів у цю ланку був особливо ретельним». Перший секретар відповідав практично за все. Голови виконкомів займалися великим обсягом практичної роботи та відрізнялися високим ступенем відповідальності, проте не мали більшого впливу на господарську номенклатуру. Як зазначають дослідники, посади в радянському апараті були нижчими за статус і використовувалися як «запасні об'єкти» для партноменклатури, яка завинила або не справилася на партійній роботі. Водночас ми усвідомлюємо особливе становище керівників силових структур (хоч і поставлених під партійний контроль у середині 1950-х рр.), директорів підприємств союзного та республіканського масштабів, парторгів ЦК КПРС, які мали досить високий політичний статус [39, с. 89–90].

Кадрова політика в сталінський період зазнавала певних труднощів, пов'язаних зі смертю, міграцією багатьох керівних працівників або появою компромату на них. Та й самі кадровики часто не вирізнялися профпридатністю. У 1946 р. 3% голів місцевих виконкомів не мали партквитка – кадрові служби були безсилі підібрати гідні кандидатури згідно з актуальними критеріями, серед яких дедалі більше цінувалися ділові якості, рід занять та місце перебування кандидата під час війни, а для вищих чинів – і його найближчих родичів. Наспіх призначені кадри часто виявлялися непридатними до виконання обов'язків, що спричиняло часті звільнення місцевих керівників [51, с. 73].

У хрущовський час зросли вимоги до освітнього та професійного рівня номенклатури, особливо в умовах розпалювання «холодної війни» та амбітних планів «наздогнати та перегнати Америку». Внутрішня стабільність дала змогу впорядкувати кадрову роботу, а відмова від масових репресій привела до формування «обойм» та ведення командної гри. Необхідними

елементами службового благополуччя та перспективи кар'єрного зростання залишалися лояльність, діяльність, відданість роботі, тобто набір поведінкових установок та ролей, обов'язкових у політичній виставі післявоєнного двадцятиріччя.

Членство в Комуністичній партії свідчило про певний рівень зрілості людини, яка, згідно із статутом ВКП(б), мала проявити себе як «свідомий, активний і відданий справі комунізму». Воно вказувало на політичну лояльність громадянина та відсутність класових перешкод для його прийому. Партквиток відкривав шлях до обіймання перших відповідальних посад, які могли стати трампліном для кар'єри, водночас служачи певним імунітетом від переслідування правоохоронними органами.

Структуру партійних органів також повністю відтворював Всесоюзний ленінський комуністичний союз молоді (комсомол). Він діяв як партійна школа та найближчий кадровий резерв. З дітьми працювала Всесоюзна піонерська організація ім. В.І. Леніна, яку очолював один із секретарів ЦК ВЛКСМ, а починаючи з районної організації – завідувач відділу чи третій секретар райкому ВЛКСМ. При піонерських шкільних дружинах були створені групи для наймолодших – жовтенят. Так вони готувалися стати піонерами. Отже, поза нав'язливою увагою держави залишалися лише немовлята [50, с. 178].

Реформа системи державного управління 1957 р. стосувалася змін в адміністративному поділі на більш високому рівні. Під час реалізації цієї реформи були створені ради народних господарств. Чернігівська область потрапила до складу Київського раднаргоспу.

Метою створення цих органів управління було подолання галузевого принципу управління економікою і об'єднання керівництва всіма галузями народного господарства однією керівною структурою. Проте із часом на практиці з'ясувалося, що новий порядок управління породжує містечковість керівництва. Крім того, між сільським господарством і промисловістю

сформувався перекіс у бік промисловості. Тому у 1962 р. було проведено поділ партійних структур на міські та сільські.

На підставі Доповідної записки секретарів ЦК КПУ і заступників голови Ради Міністрів УРСР ЦК КПУ про перебудову партійних і радянських органів Української РСР, з метою посилення та конкретизації керівництва промисловістю та сільським господарством було запропоновано в 14 областях, де були створені раднаргоспи (Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Київська, Кримська, Луганська, Львівська, Одеська, Полтавська, Станіславська, Харківська, Херсонська, Черкаська), створити промисловий та сільський обкоми. В інших областях було заплановано створення лише сільського обкому партії. Наприклад, до компетенції Київського промислового обкому партії мало належати керівництво промисловим розвитком Київської, Житомирської, Чернігівської областей [17, с. 145 – 146].

Реформа управління у вигляді впровадження раднаргоспів повністю провалилася на практиці. Тому першими заходами нового керівництва КПРС на чолі з Л. Брежнєвим було повернення до звичної системи управління партійними організаціями. Надалі, починаючи з 1965 р., Чернігівська область отримала назад свої повноваження у сфері економіки.

1950-ті роки на Чернігівщині були періодом значних соціально-економічних перетворень. Завершення процесу відбудови, смерть Й. Сталіна та подальша хрущовська «відлига» наклали відбиток на все тогочасне суспільно-політичне життя регіону.

У сільському господарстві Чернігівської області відбувалося укрупнення колгоспів, підвищення заготівельно-закупівельних цін на продукти, зниження податків із присадибних господарств, скасування обов’язкових продуктових поставок. Також у колгоспах вперше спостерігався відхід від натуральної і перехід до грошової форми оплати праці. Після довгих років узаконеного грабунку й визиску з боку держави селянство нарешті почало відчувати деяке полегшення.

Відбувалася розбудова різних галузей промисловості. Були розбудовані і почали випуск продукції такі підприємства: у 1950 р. – Ніжинська швейна фабрика, 1951 р. – Бахмацький молочноконсервний комбінат, у 1952 р. – Бобровицький цукровий завод, 1954 р. – Городнянський хлібозавод, Козелецький льонозавод, 1957 р. – Новобасанський цегельний завод, 1959 р. – Чернігівський комбінат великопанельного домобудування, Ічнянський лісопильний завод, Корюківська картонажна фабрика, Менський плодоконсервний завод [39, с. 82–83].

У цілому треба визнати певні успіхи у сфері господарського життя Чернігівщини. Протягом 1960–70-х рр. Чернігів помітно просунувся вперед у соціально-економічному розвитку. Великі зміни відбулися в структурі промисловості Чернігова. У 60-ті рр. у місті виросли такі індустріальні гіганти, як камвольно-суконний комбінат, комбінат із виробництва хімічного волокна. Важливе значення мало спорудження заводу з виробництва силікатної цегли, що постачало для потреб будівництва міста нові будівельні матеріали [49, с. 396].

Із введенням у дію великих промислових підприємств у 1960–70-х рр. зростала й чисельність населення міста. Якщо 1959 р. у Чернігові проживало 89,6 тис. осіб, то 1979 р. – 238,1 тис. осіб, тобто за два десятиліття населення збільшилось у 2,6 раза. Динамічне зростання стало наслідком міграції сільського населення прилеглих районів області. Зросла зайнятість городян: з 43,3 тис. осіб у 1959 р. до 138,2 тис. – у 1979 р. 72,3 %. працюючих у 1979 р. було зайнято в матеріальному виробництві, з них 61,4 % – у промисловості, на транспорті, у зв’язку та будівництві. Особливо зросла кількість робітників та інженерно-технічних працівників на підприємствах машинобудівної, металообробної, хімічної, легкої промисловості, у будівництві [39, с. 82–83].

2.2. Соціогуманітарна сфера Чернігівської області

Хрущовська «відлига» спричинила певні зміни в соціальному житті громадян СРСР. Передусім звертають на себе увагу засудження «культу

особи» Сталіна й спроби реабілітації незаконно репресованих. Ці процеси мали обмежений характер, але, тим не менше, сприяли подоланню політичних репресій періоду сталінізму, однак не виключали політичних переслідувань українських дисидентів. Репресивний апарат не був повністю знищений, але відбулося лише обмеження його повноважень щодо свавільного вирішення доль людей.

17 вересня 1955 р. вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію радянських громадян, котрі співпрацювали з окупантами у період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.». На його підставі з місць ув'язнення звільняли осіб, засуджених за допомогу ворогові на строк до 10 років включно. Аналогічні справи, які перебували до цього моменту на стадії розслідування, були припинені. Пособникам нацистів, засудженим терміном понад 10 років, покарання, призначені судом, скорочували наполовину. До карателів, засуджених за вбивства та катування радянських громадян, амністію не застосовували.

До березня 1956 р. на підставі указу від 17 вересня від покарання звільнили 59 610 осіб. Серед них були 51 563 засуджених на строк до 10 років виправно-трудових таборів за допомогу ворогові, за службу в німецькій армії, поліції та спеціальних німецьких формуваннях. Було звільнено також 8047 осіб, термін покарання яким (згідно ст. 2 указу) було скорочено наполовину. 13 535 ув'язненим термін також скоротили вдвічі, проте їх залишили в місцях ув'язнення для подальшого відбування покарання. 7884 осіб, засуджених за шпигунство, терор і диверсії, амністія не торкнулася.

Ще одна можливість для виходу на волю з'явилася після видання 24 березня 1956 р. Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про розгляд справ на осіб, які відбувають покарання за політичні, посадові та господарські злочини». Усього до 19 листопада 1956 р. із місць позбавлення волі відпустили 107 979 осіб. Визначити серед них питому вагу засуджених

військових злочинців неможливо, оскільки з 1954 р. як самостійну облікову категорію їх не реєстрували.

13 квітня 1959 р. на підставі Указу Президії ЗС СРСР «Про визнання такими, що втратили чинність законодавчих актів у зв'язку з введенням в дію Основ кримінального законодавства, Законів про кримінальну відповідальність за державні та за військові злочини, Основ законодавства про судоустрій, Положення про військові трибунали та Основ кримінального судочинства, покарання, визначені цими правовими актами зазначеним категоріям осіб, були скасовані.

Таким чином, багатьох незаконно репресованих діячів компартії було реабілітовано в 1950–1980-х рр. і в першу чергу в Україні. Однак, в Україні залишалися невизнаними ще сотні тисяч учасників націоналістичного підпілля, учасники визвольних змагань 1917–1921 рр. та дисидентського руху, які в радянський час були максимально обмежені в правах. Тому процес реабілітації жертв політичних репресій було завершено лише після ухвалення 17 квітня 1991 р. ВР УРСР Закону УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій» у зв'язку з відсутністю доказів та підстав, на основі яких репресовану особу можна було б притягнути до відповідальності.

Реабілітація необґрунтовано репресованих громадян Україна носила не скільки юридичний, скільки моральний характер. Звичайно, що більшості з тих, кого було реабілітовано ще до розпаду СРСР чи після, не було вже в живих. Тим не менш, ці події сприяли як відновленню історичної справедливості, так і пошуку істини в минулому [72, с. 8–9].

Соціокультурний фон повоєнного періоду визначали помітні зміни в розвитку культури, освіти, мистецтва в регіоні. Так, лише в обласному центрі налічувалося 32 школи, 14 професійно-технічних училищ, три музичні та 2 дитячі спортивні школи. У місті функціонували два вищі навчальні заклади та 8 технікумів, а також Вище воєнно-авіаційне училище [51, с. 74].

Охарактеризуємо систему освіти на прикладі музичного училища ім. Ревуцького. Заклад пережив три етапи своєї діяльності, а саме: на початку

20-х рр. отримав статус музичної профшколи, на початку 60–х рр. – державного, а з кінця 90-рр. і до початку XXI століття – комунального навчального закладу. У статусі музичного коледжу училище працює починаючи з 2017 р .

Вже на першому етапі його діяльності (1920-ті) відбулося суттєве поглиблення вивчення музично-фахових дисциплін освітнього процесу. Так, на кожній окремій музичній спеціальності (оперний спів, фортепіано, скрипка, віолончель, дерев'яні та мідні духові інструменти, теорія музики та композиції тощо) спостерігалося розширення та ускладнення структури музично-виховного процесу. Інтенсифікація фахової музичної освіти відбувалася на виконавському, музично-педагогічному, теоретичному (музикологічному) рівнях. Положеннями статуту музичного училища було передбачено проведення щонедільних закритих музично-фахових вечорів (академічних концертів) з кожної спеціальності. Це сприяло практичному засвоєнню різних музично-педагогічних методик, задіяних у навчально-виховному процесі; фіксації досягнень учня у відповідності до програмних вимог; формуванню необхідної для кожної вікової групи музично-виконавської культури. Проведення відкритого публічного концерту кожним класом училища було обов'язковою умовою навчально-виховного процесу. У квітні-травні кожного навчального року проходили відкриті екзаменаційні випробування, що завершувалися спільним музичним вечором (гранд-концертом) за участі хору, симфонічного оркестру, різноманітних форм камерно-інструментального виконавства. Традиція проведення підсумкового концерту після завершення кожного навчального року зберігається в Чернігівському музичному коледжі імені Л.М. Ревуцького до сьогодні [92, с. 897].

З підвищенням рівня життя та покращенням побутових умов на Чернігівщині зріс інтерес до культури та мистецтва. Це виявлялося в збільшенні накладів книг і періодичних видань, розширенні мережі

радіофікації, а також у створенні та розвитку бібліотек, клубів, кінотеатрів, Будинків культури тощо.

Нове життя отримала Чернігівська філармонія. Вона була розміщена в історичній споруді – будинку Миколаївського єпархіального братства, спорудженого у 1911–12 рр. на розі вулиць Шосейної (тепер проспект Миру) і Миколаївської (Карла Лібкнехта), неподалік стародавнього Дитинця. З 1944 р. у приміщенні розпочала роботу обласна філармонія. У її складі діяли Чернігівський народний хор, камерний оркестр, вокально-інструментальний ансамбль «Стожари», фольклорний ансамбль «Циганські наспіви», дві музично-акторські групи, камерна група з участю заслуженого артиста УРСР Віктора Субачева, виконавець народних пісень кобзар-лірник Василь Нечепа [43, с. 25–26].

Важливе значення в соціогуманітарній сфері Чернігівської області другої половини XX ст. було приділене розвитку бібліотечної системи та популяризації читання. За роки війни бібліотечний фонд Чернігівської області зазнав великих втрат: було зруйновано приміщення й пограбовані книжкові фонди Чернігівської обласної бібліотеки імені В.Г. Короленка, багатьох районних і сільських бібліотек.

Одразу ж після визволення Чернігівщини від німецько-фашистських загарбників розпочалося відродження бібліотек. У 1945 р. в області працювали 114 масових бібліотек з книжковим фондом 236,1 тис. примірників. Поряд із масовими розгортали роботу бібліотеки інших відомств. Певне місце в системі бібліотечного обслуговування посідали колгоспні бібліотеки. У 1950 р. в області функціонували вже 1604 масові бібліотеки, з них на селі – 1401. Їх книжковий фонд досяг 1586,8 тис. томів. У 1976–1980 рр. були створені 24 централізовані бібліотечні системи. Отже, станом на 1988 р. в області працювали 1062 масові бібліотеки з книжковим фондом 103,9 млн. примірників (959,1 тис. читачів) [39, с. 86].

Провідне місце в бібліотечній системі регіону посідала Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка. Упродовж

вказаного періоду вона функціонувала в приміщенні, збудованому в стилі українського модерну за проєктом архітектора О.І. Фон-Гогена Д.Д. Афанасьєвим. Початково в цьому приміщенні наприкінці XIX – на початку XX ст. діяв Дворянський і селянський поземельний банк. З 1925 р. у приміщенні був розміщений Чернігівський історичний музей. У тридцятих роках у цьому приміщенні працював апарат обкому КП(б)У.

Свій відлік бібліотека веде починаючи з 28 березня 1877 р. З 1891 до 1908 р. нею завідувала дружина письменника М. М. Коцюбинського Віра Дейша. Членами правління бібліотеки були Софія Русова, Олександр Тищинський, Костянтин Милорадович, українські письменники Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський, Микола Вороний, адвокат Ілля Шраг та інші. Двічі – у 1908 році і 1910 рр. – її закривали у зв'язку з донесенням жандармерії про те, що бібліотека слугувала явочною квартирою для членів нелегальних організацій, і в ній була виявлена нелегальна література. 4 червня 1919 р. на засіданні бібліотечної секції губнаросвіти було прийнято рішення про організацію центральної зразкової губернської бібліотеки. На той час у її фондах нараховувалося 18689 книг, а читачами значилось 1600 осіб. У січні 1922 р. бібліотеці було присвоєно ім'я російського письменника і громадського діяча В.Г. Короленка, а з 1934 р. вона стає обласною державною бібліотекою. 28 квітня 1977 р. Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека імені В.Г. Короленка була нагороджена грамотою Президії Верховної Ради Української РСР. У її фондах нараховувалося 816916 примірників книг, якими користувалися 36332 читачі. У 1976 році в приміщенні бібліотеки відбулося організаційне засідання Чернігівського відділення Спілки письменників України [92, с. 865–866].

Отже, протягом перших післявоєнних десятиліть у Чернігівській області відбувалася відбудова господарства, зруйнованого під час радянсько-німецької війни. Ціною надзусиль протягом 1940–50-х рр. були відновлені потужності промислових підприємств, соціальна інфраструктура та житловий фонд. Натомість за доби «відлиги» відбувалися подальша

індустріалізація регіону, урбанізаційні процеси, зміни в соціальній структурі населення. Всі ці фактори спричинили відносне зростання добробуту та життєвого рівня населення.

Період післявоєнної відбудови та «відлиги» супроводжувався змінами в соціогуманітарному житті регіону. Основними з них в освітній сфері можна вважати розширення мережі навчальних закладів, зростання освітнього рівня населення, здобуття дедалі більшою кількістю населення середньої та вищої освіти. У культурній сфері до основних здобутків можна зарахувати розширення мережі клубів, бібліотек, кінотеатрів та інших культурницьких закладів. Їх відкриття об'єктивно сприяло ознайомленню мешканців регіону з вітчизняними культурними надбаннями.

Одночасно в період «відлиги» відбувалася лібералізація соціокультурного життя, пов'язана з долученням населення регіону до надбань світової культури. Вихід Української РСР на міжнародну арену й розширення міжнародної співпраці сприяли поширенню в республіці закордонного культурного продукту. Відповідно, у культурницьке середовище краю проникали ідеї, відмінні від усталених канонів соціалістичного реалізму, що був панівним художнім стилем. У комплексі всі ці обставини сприяли виникненню й поширенню на території Чернігівської області, як і всієї Української РСР, феномену шістдесятництва у різних сферах культурного життя.

РОЗДІЛ 3
ЕВОЛЮЦІЯ ШІСТДЕСЯТНИЦТВА ТА ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У 1953 – 1985 рр

3.1. Основні осередки та суб'єкти шістдесятництва та дисидентського руху

Протягом 1960–80-х рр. у Чернігівській області сформувалися окремі осередки опозиційного руху та незгоди з політикою панівної партії. Ці осередки вирізнялись за більшим або меншим ступенем формальності, організаційного оформлення, складом учасників тощо. Вони могли діяти при різних закладах, організаціях, вирізнятися різним ступенем формалізації участі, на засадах організаційного оформлення або виникати стихійно, бути активними або пасивними. Їх учасники могли діяти організовано або спонтанно проявляти ознаки незгоди.

Природно, що одним із головних осередків опозиції на Чернігівщині був сам обласний центр, де були зосереджені керівні органи управління підприємствами, установами й організаціями. Закономірною видається тенденція, що найчастіше осередками інакомислення були осередки діяльності інтелігенції. Так, антирадянська група була виявлена й викрита в Чернігівському відділенні Спілки художників. До її складу входили Андрій Мордовець, Олексій Карпенко, Микола Кошель. Проте ця група була викрита у 1961 р. органами КДБ, а її учасники відразу покаялася на зборах митців міста і визнали свої дії як помилкові [66, с. 57].

Проте в обласному центрі більшого поширення набули індивідуальні форми протесту проти радянської влади. Наприклад, старший інженер Чернігівського облздороввідділу Микола Олександрович Малиновський був добре знайомий Чернігівському КДБ, оскільки як місцевий дисидент неодноразово потрапляв до поля зору чекістів через явно антирадянські висловлювання, які ставали відомими завдяки агентурі та добровільним оповіщувачам. Існує версія, що він був ображений у середині 1970-х рр.

несправедливими, як на його думку, звинуваченнями в аморальній поведінці. Почавши боротьбу за встановлення істини і не знайшовши морального задоволення в цьому пошуку, він став у 1978 р. на відкритий шлях конфронтації з владою.

Так, 21 березня 1980 р. в Управління КДБ Чернігівської області з усною заявою прийшов Мирон Якович Кольчинський, лікар Чернігівського шкірно-венеричного диспансеру. Протокол прийому усної заяви від Кольчинського М.Я. Заяву прийняв начальник слідчої групи УКДБ УРСР у Чернігівській області майор Полунін. У заяві було вказано: *«Вважаю своїм обов'язком повідомити органам держбезпеки наступне (...). Десь у середині листопада 1979 року мені на квартиру зателефонував чоловік, який представився Малиновським Миколою Олександровичем, працівником Чернігівського облздороввідділу. Малиновський заявив, що йому відомо про майбутній виїзд за кордон моєї дочки, і попросив, щоб вона перевезла через кордон кілька листів, які він офіційним шляхом переслати не може».*

У результаті проведеного слідства було встановлено, що М. Малиновський надрукував на друкарській машинці й розповсюдив різноманітні документи антирадянського змісту. Протягом 1980–1981 рр. до управління КДБ по Чернігівській області надійшло 15 заяв про те, що Малиновський Микола Олександрович 1931 року народження, уродженець селища Мажа Мінської області, білорус, безпартійний, з вищою освітою систематично серед навколишніх допускає *«наклепницькі висловлювання, що ганьблять радянський державний лад».*

Так, 15 листопада 1979 р. він написав лист Генеральному секретарю ООН Курту Вальдхайму, у якому зазначав таке: *«З морально-етичних і правових мотивів моя сім'я змушена виїхати з Радянського Союзу. Ми не можемо жити в країні, де все робиться для того, щоб задавити гідність людини. У зв'язку з цим прошу Вас, пане Вальдхайм, як Генерального секретаря ООН, як людину, керуючись заключним актом Гельсинських угод,*

під яким стоять і підписи керівників СРСР, допомогти мені врятувати сім'ю і дітей».

Під час проведення слідства були допитані численні свідки у справі М. Малиновського. Зокрема, на допитах, як випливає з протоколів, вони зазначили: *«Під час спільної поїздки з Малиновським на турбазу, що відбулася 24 березня 1981 року, и звернув уваги на нездорові, в часом антирадянські вигадки в розмові Малиновського. Так, Малиновський стверджував, що виборча система в нас тільки на папері, а обирають людей, угодник начальству. Відкрито схвалював дії польської «Солідарності, засуджував введення радянських військ в Афганістан () Малиновський наклепницьки заявив, що самостійності Україна не має, а українська мова поступово витісняється російською, що в Україні дуже мало україномовних шкіл, а в Чернігові, наприклад, немає жодної».*

Як написано в судовому вироці, М. Малиновський *«з метою підриву і послаблення радянської влади»* виготовив три *«ворожі»* послання, адресовані Генеральному секретарю ООН, президенту США і папі римо-католицької церкви, а також *«Всім радіостанціям, які передають передачі на територію Радянського Союзу».* В останньому він просив зв'язати його з борцями за права людини. У 1980 р. М. Малиновський з дружиною відмовилися брати участь у виборах до Верховної Ради СРСР. За показаннями свідків, він *«введення наших військ в Афганістан вважав актом агресії»,* повторював, що «*Україна не має самостійності», «українська мова знищується»,* говорив*, «що в магазинах нічого нема, що все роздаємо за кордон. Що якщо ще трішки так побуде, то стане так, як в Польщі»* [4, с. 13; 66, с. 58–59].

Одним з осередків шістдесятництва та дисидентства був Ніжинський державний педагогічний інститут імені Миколи Гоголя. Прояв опозиційних настроїв у гоголівському виші, вочевидь, був прогнозованим явищем з огляду на наявність традицій опозиційності. Вони сягали корінням ще так званої «справи ніжинських дисидентів» 1767 року і справи про

вільнодумство в Ніжинській гімназії вищих наук князів Безбородьків у 1820-х рр.

Тому не дивно, що в інституті в період «відлиги» сформувалася атмосфера вільнодумства, дух свободи, що знайшло вияв у достатньо сміливих висловлюваннях науково-педагогічних працівників щодо поточної суспільної ситуації в державі. Наприклад, у Ніжинському педінституті багато викладачів потрапили на «гачок» КДБ за опозиційні настрої, невдоволення лукавою політикою КПРС, яка мало чим змінилася після смерті Сталіна. *«Коли буде справжнє життя?* – зафіксувала 16 липня 1956 р. агентура слова завідуючого кафедрою російської літератури Григорія Васильковського. – *Всього у нас не вистачає. Придумали причину – винний приватник. Нема хліба – приватник годує хлібом корів. Винний є, а хліба нема. А справжня причина – колгоспник не зацікавлений в праці. Все, або майже все, що він виробляє, держава забирає і ніяких протестів».* Крім того, доцент обурювався елементарним ігноруванням прав людини у СРСР: *«Свободи висловити свою точку зору не було і не буде. Є тільки свобода згоджуватися з думкою сильних миру цього. Але така свобода була і при Сталіні».* Аналогічні думки висловлювали старший викладач фізики Василь Руденко, викладач історико-філологічного факультету Петро Іванов, доцент кафедри хімії Оскар Баран та інші [66, с. 52].

Не в останню чергу зростанню й посиленню опозиційних настроїв сприяли поширення технологій і поступове відкриття зовнішньому світу. Так, розвиток радіо і значна популярність цього виду комунікації в Радянському Союзі сприяли розширенню кола радіолюбителів, котрі мали змогу «зловити» трансляції закордонних радіостанцій. Тому вони мали змогу слухати передачі з–за кордону, у яких містилася критика радянського устрою та панівних у Радянському Союзі порядків. Притому, такі осередки поширення опозиційних настроїв виникали децентралізовано, були максимально розосереджені по населених пунктах області.

Наприклад, управління КДБ підготувало обкому КПУ довідку про *«антирадянську діяльність члена КПРС Павленка Миколи Антоновича».* Завуч Мринської школи Носівського району, крім того, що слухав зарубіжні радіопередачі і читав заборонену літературу, 20 лютого 1957 р. заявив про те, що *«радянська людина не має своїх власних переконань і повинна повторювати лише те, що говорять Уряд і ЦК»*.

Вчинок комуністів Ніжинського шляхо-експлуатаційного управління Я. Кудінова, М. Нікитенко та інших, які регулярно слухали радіопередачі «Голос Америки» і розповідали про них в колективі, у червні 1960 р. було обговорено й засуджено на партійних зборах в партійних організаціях області у зв'язку з отриманням секретного листа ЦК КПРС «Про підвищення революційної пильності». Тому партійна влада не допускала порушення монополії ідеологічно-світоглядного впливу на свідомість населення. Протягом кількох місяців 1960–1961 рр. були конфісковані кустарно виготовлені радіопередавальні установки в Бахмачі (6 одиниць), у Новгороді-Сіверському (2), Козельці (4), Корюківці (1) [66, с. 52, 55].

Не в останню чергу поширенню опозиційних настроїв сприяли поступове відкриття кордонів за доби «відлиги», розширення міжнародної співпраці. Ці тенденції уможливили виїзд радянських людей за кордон, ознайомлення їх із політичним, економічним устроєм, способом життя в капіталістичних державах. Природно, що часто ці порівняння були не на користь радянської дійсності. Тому КДБ пильно стежив за висловлюваннями радянських людей із цього приводу, щоб тримати їх «на гачку» і в разі необережних висловлювань притягти до відповідальності. Так, у 1959 р. начальник обласного управління КДБ І. Козачок у секретному повідомленні проінформував першого секретаря Чернігівського обкому КПУ П. Дорошенка про «ворожу» поведінку головного агронома Чернігівського обласного управління сільського господарства Романа Теличка, який у Голландії захоплено відгукувався про *«народний капіталізм», «чистоту і затишок»* кабінету власника заводу і *«допустив елементи безпечності»,*

залишивши свою записну книжку в номері готелю, а також купив два килимки із зображенням прапорів капіталістичних країн [66, с. 52].

З іншого боку, за доби «відлиги» набули поширення й візити іноземних гостей і дипломатів на територію Чернігівської області. У 1958 р. територією області здійснювали поїздку помічники військового аташе США. В одному з районів Чернігова вони намагалися проникнути на територію однієї з військових частин. Зауваження інспектора міліції про те, що дипломати пересуваються не за запланованим маршрутом, вони проігнорували й намагалися переконати його в тому, що той погано знає дорогу. Лише після втручання працівників міліції іноземці були повернуті на узгоджений маршрут пересування. Надалі ті самі помічники, прибувши до Козельця, вступили у місцевій чайній у контакт із місцевими мешканцями, відрекомендувавшись делегатами VII Всесвітнього фестивалю молоді. У розмові з жителями Козельця іноземці почали цікавитися станом справ у місцевих колгоспах, розвитком місцевої промисловості, мережею навчальних закладів і взагалі всім, чим славиться їх район. Також у 1959 р. одна іноземка (не вказано, з якої держави), перебуваючи в Чернігові, вступила в контакт із мешканцями обласного центру й намагалася зібрати інформацію про господарське становище колгоспів та військові частини, дислоковані в області. Згодом ця іноземка була викрита спецслужбами й звинувачена у шпигунстві на користь іноземних держав.

У 1959 р. відбулася широко розрекламована американська виставка в Москві, яка викликала значний інтерес у радянських громадян. Серед них були й дві студентки одного з навчальних закладів Чернігова. На виставці вони познайомилися з двома американськими гідами, супроводжували їх у поїздках по Москві і, найімовірніше, вступили з ними в інтимні відносини. Після повернення до Чернігова ці студентки публічно захоплювалися поведінкою американців і вихваляли їхній спосіб життя. На тій самій виставці співробітник одного з підприємств Чернігова познайомився з гідом і передав йому якийсь лист. Як виявилося пізніше, у цьому листі містилася

раціоналізаторська пропозиція, яку мешканець Чернігова пропонував надрукувати в американській пресі [94, с. 59–61].

Матеріали цієї доповідної записки не дають відповіді на питання про те, як склалася подальша доля зазначених вище громадян. Найімовірніше, що вони були звинувачені в антирадянській діяльності та агітації і зазнали кримінального переслідування за політичними статтями.

За доби «відлиги» з'явилися й набули поширення й анонімні форми протесту проти політики радянської влади. Природно, що такі форми протесту вирізнялися від організованих форм і проявів дисидентства, оскільки антирадянські виступи часто були спонтанними й максимально безособовими. Відповідно, звинувачення в цьому випадку могли бути спрямовані на абсолютно випадкових осіб, запідозрених в антирадянській діяльності. Анонімні акції протесту могли мати місце як у великих містах, так і у відносно невеликих населених пунктах. 20 липня 1956 року в міському парку Чернігова невідомі особи облили червоною фарбою пам'ятник В.Леніну. 21 січня 1960 р. о 8 годині 30 хвилин на окраїні села Данівки Козелецького району на паркані люди побачили листівку:

«Смерть комуністам!

Смерть комуністичній партії!»

Антирадянського змісту листівки були розклеєні в Чернігові, Ніжині та Щорському районі напередодні й у день святкування Першого травня 1960 р.

У Холминському районі молодий чоловік Ващенко переписував зміст антирадянських листівок, котрі переправляли до Радянського Союзу повітряними кулями, а потім вивішував їх у громадських місцях. Проте згодом він був викритий і за виготовлення й розповсюдження опозиційних заяв заарештований. 31 травня 1960 р. управління КДБ викрило Миколу Загороднього, який вивісив 1 Травня на стадіоні Остра антирадянську листівку. 26 грудня 1960 р. у с. Смяч Щорського району зірвали листок з антипартійними висловами. *«В цьому селі весною цього року в сільському клубі знайдені контр, націоналістичні листівки,* – доповідав в обком партії

секретар Щорського райкому КПУ М. Лукашов, – *а в дні 43-х роковин Великої Жовтневої революції у приміщенні клубу був знятий прапор і лозунг».* Як було встановлено під час слідства, ці листівки були виготовлені кустарним способом на друкарській машинці й невідомі особи тричі протягом року підкидали їх до клубу.

Протягом 1960 р. в партійні органи надійшло 22 анонімні листи з погрозами компартійній номенклатурі, критикою КПРС. У Новгороді-Сіверському на дошці політичної сатири, що випускав відділ пропаганди та агітації РК КПУ, під карикатурою хтось зробив припис «Микита Хрущов».

За свідченням колишніх співробітників КДБ, працівників Чернігівського обкому КПУ в області і в 60-х, і в 70-х, і в 80-х роках щороку у формі листівок, осквернення пам’ятників В. Леніну, тощо люди намагалися висловити своє критичне ставлення до негативно-застійних явищ радянської дійсності, відсутності декларованої в Конституції свободи слова. Як правило, ці протести, прояви опозиційного мислення мали локальний характер і незначний суспільний резонанс [66, с. 52–55].

Також спонтанною і, найімовірніше, імпульсивною формою протесту проти радянської влади було написання листів зі скаргами. Вони виступали як пасивна форма протесту й мали характерну соціально-психологічну рису – наївну віру, що листи дійдуть до адресата й будуть справедливо вирішені порушені в них проблеми. Зокрема, мали місце випадки надсилання листів до посольства США та інших капіталістичних держав у надії на розуміння та сприяння.

Протягом 1950–60-х рр. було зафіксовано декілька таких випадків на території Чернігівської області, проте всі вони привертали пильну увагу співробітників КДБ і слугували підставою для переслідування адресантів за політичними статтями. Так, ветерана-фронтовика Дмитра Примаченка стривожило повідомлення засобів масової інформації про те, що комуністи США хочуть побудувати такий самий соціалізм, як КПРС зробила в СРСР. Після довгих роздумів Дмитро Михайлович вирішив написати

американському послові в Москві, щоб він передав простому люду в США: *«Я хочу сказати американському народові – нехай він не вірить комуністичним приманкам».* Щиро, правдиво обхідник залізничних колій у листі розповів про багатостраждальну Україну, про те, як *«комуністи відібрали права на вибори, а звели все до пустого голосування, але народ про це поки що відверто не говорить, тому що Сибір дуже великий». «Наші люди до всього байдужі,* – з болем зазначав він. – *Оплата колгоспникам це оплата рабові. І вся система комуністична - система рабська»,* Д. Примаченко просить американських робітників не зваблюватися цінностями соціалістичного ладу. *«У нас майже все відняли, - такими рядками закінчував свого довгого листа, їм потрібно будувати ракети, бо тільки вони їх будуть рятувати. Та ними вони купуватимуть довір'я до себе у народів інших країн. Нині народ Радянського Союзу живе безрадісним життям, можна сказати, темним життям, тому що в людей нема прав на власність. А з чого радіти? З того, що комуністичні верховоди розкидають плоди його праці по всьому світові купуючи собі за безцінь авторитет?»*

Також Д. Примаченко опинився у фокусі уваги спецслужб за те, що його обурили безальтернативні вибори до Верховної Ради СРСР 18 березня 1962 року. На виборчій дільниці він розклеїв листівки, які й сьогодні зберігаються в архіві СБУ *Нам потрібні вільні вибори!», «Нам потрібна свобода! «Партії себе не хвалять, а партія партійців тільки те й робить, що себе прославляє. Набридло слухати – аж нудить! Що таке райком партії? Це біржа роботи для партійців. Це ярмо народне. Бо комуністи самі працювати не хочуть, а хочуть тільки керувати!».* Під час виборів він наклеїв листівки на виборчій дільниці із закликами: *«Нам потрібна свобода! Нам потрібні вільні народні вибори, а не пусте голосування!».* Наївний дописувач і гадки не мав, що послання не піде далі Чернігова, і його читатимуть лише слідчі КДБ [65, с. 15].

У таку саму ситуацію потрапив і вчитель з Орлівки Куликівського району В. Петренко, який у березні 1960 р. попросив у посла США взяти під

захист колгоспників, у котрих компартійна влада не тільки урізала городи, а й забирає корів. Під час розслідування справи були проведені спільні партійні збори вчителів і колгоспників, на яких ті, як писалося в доповідній записці «с возмущением и негодованием осудили такой антисоветский поступок». Інвалід із Городні Г. Савченко тоді ж писав в американське посольство, що мешкає в конюшні й наймитує за миску борщу, але його послання теж було перехоплено.

КДБ контролював не тільки кореспонденцію, адресовану в Москву. Учитель-фронтовик із смт. Березного Менського району Микола Бурак, працюючи у Вороньківській середній школі Бобровицького району, направляв в обласну газету «Деснянська правда», обком КПУ, райкоми партії листи з критикою вчення Маркса-Леніна, політики КПРС. Його звернення містять фрази типу *«гнобитель, убивця Ленін», «комуністичний фашизм в Росії (СРСР)».* Молодий випускник Ніжинського педінституту П. Карпенко, пишучи своїй товаришці-студентці Т. Бабко до Ніжина *(«Тася, я ручаюся своєю нерозумною головою, що всі байдуже сприймають всілякі розмови про комунізм, потай махають рукою на все це»),* і не підозрював, що його інтимний лист-роздум КДБ направить для вжиття заходів і читання членам бюро обкому КПУ [66, с. 54–55, 58].

Отже, стихійні протести й прояви-виступи опозиції, що ґрунтувалися на локальному гіркому досвіді села, трудового колективу, найчастіше були спрямовані проти партійного керівництва, панування КПРС, але не зачіпали основ тоталітарно-імперського режиму. Потужна викривальна діяльність агентури КДБ, компартійних органів лякала – відштовхувала невдоволених від ставання на шлях організованої боротьби за права і свободи людей. Поодинокі спроби виявів опозиційних настроїв завершувались найчастіше розчаруванням, обережністю, затаюванням.

3.2. Шістдесятники: основні напрями соціокультурної діяльності

Шістдесятництво – літературно-мистецька та суспільно-політична течія серед української інтелектуальної еліти наприкінці 1950-х – на початку 1970-х рр. Передумовою виникнення шістдесятництва були політичні новозміни, які мали місце в період десталінізації та супроводжувалися викриттям і засудженням масових репресій, демократизацією суспільно-політичного й культурного життя в Україні. Внаслідок відносної лібералізації радянського суспільства, знайомства із сучасними напрямами в західному мистецтві, літературною спадщиною представників «Розстріляного відродження» частина молодих митців та літераторів поступово у своїй творчості відійшли від усталеної системи художньо-естетичних координат соцреалізму. В основі світоглядних засад покоління шістдесятників, яке складалося з окремих індивідуальностей, лежали визнання свободи в усіх її проявах, ідеї гуманізму та антропоцентризму.

Шістдесятництво як соціокультурний феномен в українському літературно-мистецькому просторі не мало чіткої організаційної структури й не обмежувалося рамками літературного процесу. У середині 1960-х – 1970-х рр. шістдесятники являли собою внутрішню моральну опозицію до радянського тоталітарного режиму. Прагнення покоління молодих митців позбутися тоталітарного диктату у творчому процесі згодом переросло в нерегламентовані культурно-просвітницькі акції (неформальні літературні читання, художні виставки, вечори пам’яті репресованих митців, заходи зі збереження історичної спадщини, складання петицій на захист української мови та ін.), у появу неофіційних об’єднань, таких як Клуби творчої молоді [11, с. 688].

Природно, що шістдесятництво як суспільне та соціогуманітарне явище зародилося передусім у середовищі літературної інтелігенції. До покоління шістдесятників належать автори, які ввійшли в літературу ще в п’ятдесяті роки (В. Лучук, Л. Костенко, В. Симоненко), або розкрили повноту свого таланту вже в сімдесяті (І. Жиленко, С. Йовенко, Г. Чубай, В. Стус). До того

ж, варто зазначити, що сам термін «шістдесятництво» стосується не тільки поетичного шістдесятництва, але й представників інших літературних жанрів – прозаїків Є. Гуцала, В. Дрозда. І. Чендея, М. Осадчого, Гр. Тютюнника, В. Шевчука та інших, літературних критиків І. Дзюби, І. Світличного, М. Косіва, М. Коцюбинської, публіцистів С. Караванського, В. Чорновола, В. Марченка.

Натомість М. Лазарчук стосовно імен шістдесятництва влучно зауважив, що «якщо про столичних шістдесятників В. Стуса, І. Драча. М. Вінграновського, Л. Костенко, І. Дзюбу) та інших ми нині багато знаємо, то про шістдесятників із провінції Б. Нечерду (Одеса), І. Калинця (Львів), П. Скунця (Ужгород), Т. Мельничука (Коломия), куди менше» [93, с. 10].

Із Чернігівщиною пов’язані життя та діяльність митців, яких можна зарахувати до середовища шістдесятників. Одним із найяскравіших в їхній когорті був відомий письменник, журналіст, редактор, лауреат Шевченківської премії Володимир Григорович Дрозд. Народився він 25 серпня 1939 р. в с. Петрушин Чернігівського району, у 1968 р. закінчив Київський університет. За час своєї трудової діяльності В. Дрозд працював у наступних часописах: Олишівська районна газета «Голос колгоспника» (1959–1960 рр.), обласна молодіжна газета «Комсомолець Чернігівщини» (1961–1962 рр.), газета «Літературна Україна» (1962–1963 рр.), газета Молодь України (1963 р.). Протягом 1966–1970 рр. працював старшим редактором видавництва «Радянський письменник»., у 1983–1985 рр. – першим головним редактором журналу «Київ», а протягом 1991–1999 рр. – секретарем та заступником голови Національної спілки письменників України.

Перелік творів В. Дрозда достатньо довгий і різноманітний. До нього належать книги оповідань «Люблю сині зорі» (1962 р.), після чого молодого прозаїка одразу ж прийняли до Спілки письменників України. Після перших видань В. Дрозд поступово перейшов від новелістики до написання повістей і романів. Відтак згодом світ побачили збірки його творів «Парость»,

«Маслини», повісті «Ирій», «Люди на землі», «Земля під копитами», «Самотній вовк», «Музей живого письменника», «Крик птаха у сутінках», «Три чарівні перлини», «Балада про Сластьона», романи «Катастрофа», «Добра вість», «Ритми життя», «Дорога до матері», «Люди на землі», «Спектакль», «Новосілля», «Листя землі» та інші. В. Дрозд був переможцем багатьох літературних конкурсів, лауреатом премії імені А. Головка, Державної премії України імені Т. Шевченка, Міжнародної премії фундації Антоновичів.

Перш за все, джерелом натхнення для В. Дрозда послужила мала батьківщина, *«цей зелено-втаємничений край, де за порогом рідної хати починають-ся луки, урочища і втаємничені ліси, любив він чи не найбільше в світі». Тут повсякчас черпав натхнення, тут на-писав перші твори. І можна без перебільшення сказати: найкраще з усього, що у нього написано, це про рід-не село, Чернігів, людей суворих, але добрих душею, серед яких він виріс, котрі допомогли йому сформувати-ся як письменнику.* В. Дрозд в інтерв'ю сам неодноразово підкреслював зв'язок із рідним краєм. У багатьох творах він згадував своє повоєнне дитинство, мальовниче село Петрушин. Такі оповідання, як «Солодке літо», «Бабай», «Злодій», «Колесо», тісно пов'язані з рідним краєм [28, с. 9].

В. Дрозд чи не один із перших у вітчизняній літературі в оповіданні «Злодій» (1963 р.) відмовився лакувати радянську дійсність, а змалював життя реально таким, яким воно було в повоєнні роки. То були неймовірно тяжкі часи: напівголодні, мов запряжені в ярма, люди працювали на колгоспному полі за порожній трудодень. Але більшість із них не втратила людських чеснот. Вони мали незбориму силу духу та віру в краще життя. І чи не завдяки ним наш народ видерся з тої страшної біди. Саме таким «Дон Кіхотом» в оповіданні «Злодій» змальований головний герой Григорій Лобода, безвідмовний трудівник, безкорисливий, морально чистий, котрий, живучи у страшенних злиднях, не здатний навіть кілограм зерна вкрасти в колгоспній коморі. Проте це оповідання довго блукало по редакціях

столичних журналів, але ніхто з редакторів не зважувався його надрукувати, бо видавалося воно для них надто похмурим. Та головна причина полягала в тому, що там була правда. А побачило світ оповідання тільки через двадцять п'ять років, як і низка інших творів, котрі були написані раннім Дроздом.

Та найбільшим і найвагомішим твором у творчому доробку письменника є роман-епопея «Листя землі», де відображено епоху в сотні літ, де головним героєм є ціле покоління, з найтрагічнішими наслідками в нашій історії. У цій книзі змальована душа стражденного народу, його безсмертний голос, серце поліської природи, яке так добре міг чути письменник. Стильовий напрям цього твору можна визначити як магічний реалізм – жанр, котрий набув поширення у другій половині XX ст. переважно в Латинській Америці. «Листя землі» у своєму філософсько-міфологічному підґрунті спирається на здобутки світової міфології. У творі наявна особлива атмосфера, визначена як «дух Полісся». Саме ця невловима субстанція становить основу фундаментального комплексу творчого процесу В. Дрозда, архетипного у своїй суті [96, с. 83, 85].

В останні роки свого життя В. Дрозд написав роман «Злий дух. Із житієм. Пришестя», у якому зображено багато автобіографічного. Він іще багато мав задумів і мріяв створити книгу про талановитого майстра – свого прадіда Семирозума, але, на жаль, цю мрію здійснити не судилося [88, с. 7].

У прозі В. Дрозда відображений передовсім всезагальний стан роздвоєння свідомості героїв – роздвоєння між селом і містом, між голодним дитинством і ситим благополуччям зрілого віку, між щирістю і вдаваністю, грою, між правдою й правдоподібністю, талантом і графоманством на дві душі, віддзеркалюючи психологію абсурдного суспільства «розвиненого соціалізму», психологію справді нової людини, яку виховали комуністичні експериментатори.

Герої В. Дрозда, уродженці затурканого й безправного колгоспного світу, мріючи вирватись із нього, вступити у світ феодальний, «вищеньких», намагалися доп'ясти передусім його речові знаки, як віхи сходження вгору,

маслини, галіфе, портфель, шапку, чоботи, машину, імпортний одяг. Вони беззастережно приймали й «моральні» закони світу номенклатури: учились уміло брехати, знали, як і про що треба писати, щоб бути опублікованими, тощо. Для цього ці люди мусили зрікатися себе вчорашнього, справжнього, що й породжувало трагедію роздвоєння душі, а відтак – отруєння її лицемірством, брехнею, вдаваними пристрастями. В. Дрозд ставить у своїй прозі проблему екології душі, часто занедбаної до такої межі, коли вона вже не здатна самоочиститися.

Із творами В. Дрозда, такими, як повісті «Ирій», «Замглай», «Балада про Сластьона», «Самотній вовк», новели «Сонце», «Три чарівні перлини», «Білий кінь Шептало», пов'язані здобутки химерної прози, українського варіанту модного в літературі 70-х міфологізму. Художня умовність у В. Дрозда цілком оригінальна, несилувана, вигадливо-розкута, виростає з традицій національної «химерії» та демонології літературної (В. Дрозд підкреслює вплив на нього М. Гоголя й «Лісової пісні» Лесі Українки), і фольклорної казки, легенди, переказу, бувальщини, уламків слов'янської міфології, яка донині тримається «поліських лісів та боліт із усім їхнім чортовинням». Густа міфологічність, але іншого, більше філософського плану, пронизує всі клітини відзначеного Шевченківською премією роману «Листя землі». Оригінальний В. Дрозд і в своїй автобіографічній «повісті-шоу» «Музей живого письменника...» (1994) [2, с. 13].

Іншим яскравим, проте неоднозначним представником шістдесятництва в літературі Чернігівщини другої половини XX ст. виступив Микола Костянтинович Холодний. Народився він 30 липня 1939 р. на х. Стягайлівка поблизу с. Карильське Коропського р-ну Чернігівської області. Певні антирадянські тенденції в характері та діяльності майбутнього письменника проявилися ще в шкільні роки. Вже в 1949 р. він виготовив і кинув у шкільному коридорі листівку: «Сьогодні помер Сталін. Усі люди моляться Богу». Налякана вчителька Марія Лаврентіївна Михалко, яка під час війни тимчасово служила у німців за перекладача, техпрацівниця Олена

Брушко і директор Кочубей факт приховали, оскільки, незважаючи на неповноліття, М. Холодному та його сім'ї могли загрожувати великі неприємності.

Достатньо рано також в учня виявилися схильності до літературної діяльності, оскільки вже в 1950 р. відбулося його заочне знайомство з першим своїм літературним учителем, поетом-земляком Павлом Тичиною. Вже відомий на той час поет вислав Миколі книжку В. Маяковського «Как делать стихи?» та кілька років підряд передплачував йому «Літературну газету», що, безперечно, вплинуло на становлення майбутнього письменника. Цікаво, що в меморіальній кімнаті-музеї П. Г. Тичини в Києві збереглося листування на цю тему.

Вже у шкільні роки розпочалося переслідування М. Холодного за певні прояви незгоди зі шкільною адміністрацією. Так, у 1954 р. після закінчення Карильської семирічної школи і вступу до Краснопільської середньої школи його викликали на допит до Коропського відділення Міністерства державної безпеки у зв'язку з нічним пострілом невідомої особи у вікно голови колгоспу Левчика у сусідньому селі Будьонівка. Також йому погрожували виключенням із 8-го класу за спробу відпустити вуса. Все ж таки в червні 1955 р. М. Холодного виключили з Краснопільської школи за несплату 150 крб. за навчання [90, с. 5–6].

Проте вже цим періодом датовані перші літературні спроби М. Холодного. 1 вересня 1955 р. під псевдонімом «М.Петренко» у районній газеті «Радянська Коропщина» редактор Ольга Позднякова надрукувала перший вірш поета «Бригадир-нероба» про конкретного сільського комуніста, за що автор зазнав перших переслідувань. У 1957 р. М. Холодний взяв участь в обласній нараді робсількорів у Чернігові, де познайомився з поетами старшого покоління Кузьмою Журбою та Михайлом Ігнатенком. Також у той час М. Холодний захопився збиранням народного фольклору. У 1958 р. він надіслав до інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії

і Центрального Будинку народної творчості в Києві записи прислів'їв та народного гумору.

Незабаром почалися постійні поневіряння молодого митця, пов'язані з постійною зміною місця проживання і напрямків діяльності. Вже в червні 1959 р. він втік із колгоспу «Червоний маяк» до Миргорода, де під псевдонімом «М. Любенко» друкувався в миргородській районній газеті «Червона трибуна». Там М. Холодний познайомився з народною поетесою Христиною Литвиненко, самодіяльним драматургом Павлом Костюченком, поводирем кобзаря Михайла Кравченка Григорієм Легейдою з Великих Сорочинець, художником Василем Хіттьком. Очевидно, ці нові знайомства і зв'язки посприяли тому, що вже в 1960 р. молодий поет вступив до Полтавського обласного літературного об'єднання. 16 грудня республіканська газета «Радянська культура» опублікувала статтю про присудження йому премії Міністерства культури на республіканському конкурсі збирачів фольклору. Продовжилися і його фольклористичні студії, оскільки взимку 1961 р. М. Холодний записав у залізничному селищі Ромодан народне весілля і надсилав запис до Центрального Будинку народної творчості в Києві.

Тоді ж він нарешті отримав атестат зрілості Ромоданівської школи робітничої молоді. Вже в серпні 1960 р. за підтримки заввідділу фольклору ЦБНТ Тамари Гірник та за письмовою рекомендацією полтавських письменників Пилипа Бабанського, Федора Гаріна, Олександра Ковіньки, Якова Шутька й Олеся Юренка М. Холодний вступив на філологічний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. У той час він розпочав роботу на посаді літературного консультанта в республіканській газеті «Молодь України», дебютував в альманасі Держлітвидаву «Щасливої дороги» та журналі «Дніпро». Одночасно молодий поет розпочав активну громадську і творчу діяльність, зокрема, виступав на літературних вечорах у Спілці письменників, по вузах, школах, парках і заводах столиці, узяв участь у смолоскиповому поході від Інституту харчової промисловості по

Хрещатику до пам’ятника Іванові Франку, виступив співзасновником літературного об’єднання «Тендем» [93, с. 52–53].

Також під час навчання в університеті розпочалася опозиційна й дисидентська діяльність М. Холодного. Завдяки знайомству з І. Дзюбою він ознайомився й почав сам поширювати засобами самвидаву антирадянські вірші. Також поет відкрив для себе в Биківні та інших місцях таємні поховання жертв масових розстрілів української інтелігенції 1937 р., приєднався до вимог громадськості щодо повернення народові творів письменників Розстріляного відродження та замовчуваного живопису бойчукістів.

Плідними у творчому та громадському плані для М. Холодного видалися 1963–1965 рр., коли він перебував у творчих відрядженнях від ЦК ЛКСМУ на Вінниччині, Закарпатті, Донбасі. Проте замість читання віршів про «трудові звершення» митець здійснював поширення самвидаву, налагоджував контакти з літераторами. Одночасно відбулося його знайомство з кінорежисером; автором фільму «Тіні забутих предків» Сергієм Параджановим. На честь цього знайомства М. Холодний написав вірша «Перед портретом Сергія Параджанова», що поширювався в самвидаві [31, с. 52].

Також у серпні 1965 р. М. Холодний здійснив поїздку в Шешори Івано-Франківської області на відкриття пам’ятника Тарасові Шевченку, але у зв’язку із забороною відкриття був причетний до організації мітингу протесту [41, с. 7]. Вже навздогін після виключення у 1966 р. у брошурі видавництва КДУ «Про ідеологічну роботу в Київському університеті» М. Холодного шельмували за «схиляння перед західним способом життя». Відтак поет для отримання вищої освіти змушений був перевестися на навчання до Одеського університету ім. Іллі Мечникова, який закінчив у 1967 р.

Із цього моменту розпочалися поневіряння М. Холодного вже як несистемного й невизнаного радянською владою митця. У наступні роки він

брав участь у так званих «симоненківських» вечорах літературно-політичного спрямування в Київському медінституті, інститутах нафтохімії, зв'язку, фізики, кібернетики, сільгоспакадемії, школі на Воскресенці та приватних вечорах на квартирах і в художніх майстернях Києва, Львова, Ужгорода, Одеси, Чернівців, Житомира, Вінниці, Дніпропетровська, Донецька (майстерні Горської, Плаксія, Черниша, Симикіної, Фуженка, Рапая, Литовченка, Довганя, Марчука, Луцака, Медвідя, Патика, Крвавича, Яворського, Шабатури, Кульчицької, Манайла, Стороженка, Довженка, Заливахи, Перевальського, Гончара та ін.), дачах та квартирах Андрія Малишка, Любові Забашти, Володимира П'янова, Інни Кульської, Андрія Радченка, Володимира Романця, Гелія Снєгірьова, Тараса Кияка та багатьох інших.

Одночасно продовжилася й правозахисна та дисидентська діяльність М. Холодного. 18–19 квітня 1966 р. він узяв участь у політичній маніфестації протесту перед Львівським обласним судом, у якому вершилася розправа над поетом Михайлом Осадчим, Мирославою Зваричевською і братами Михайлом та Богданом Горинями. Того ж року, за 10 років до виникнення Української Гельсінської спілки, митець порушив питання про невиконання в СССР статей приховуваної від народу Загальної декларації прав людини.

Після примусового виселення з Києва протягом червня-жовтня М. Холодний влаштувався сторожем у радгоспному саду в Ново-Олександрівці Яготинського району, де все ж зміг перекласти з російської рукопису монографію відомого історика козаччини Олени Апанович «Збройні сили України першої половини XVIII ст.». Після цього він зміг влаштуватися на посаду інструктора-методиста Добровеличківського районного будинку культури Кіровоградської області.

Незважаючи на ці злигодні, поет продовжив власну правозахисну діяльність. У 1967 р. на київській квартирі письменника Віктора Некрасова він познайомився і встановив зв'язки з академіком Андрієм Сахаровим та московським поетом-дисидентом Володимиром Буковським. Одночасно

продовжилися творчі репресії проти поета, оскільки за доносом із тематичного плану публікацій у видавництві «Радянський письменник» була вилучена його збірка поезій «Електростанція життя».

Натомість своєрідною моральною компенсацією для М. Холодного послужила публікація його творів в авторитетних закордонних виданнях. Зокрема, у листопаді 1967 р. його вірші були опубліковані в одній із найвідоміших українських діаспорних газет «Свобода», згодом – в альманасі «Вітрила-68», мюнхенському журналі «Сучасність», альманасі «Північне сяйво» Едмонтон (Канада). У видавництві «Сучасність» у Парижі вийшла збірка «Сутеніє в душі» [93, с. 52].

У цій збірці М. Холодний якнайповніше показав недоліки комуністичної системи. В опублікованих віршах відображені найпекучіші соціальні конфлікти радянської держави в щоденному побуті народу: відірваність «високих» партійних догматів від реальної дійсності, пустота та невідповідність комуністичних гасел справжньому диханню життя, безпросвітна прірва між інтересами народного загалу та партократії як класу, що нероздільно керує суспільством. Протиріччя, що часто перетинаються на приземлено-побутовому ґрунті, – один із давно апробованих у літературі сатиричних прийомів – настільки загострено фатальні, що часом вірші М. Холодного обертаються на своєрідні політичні трактати антипартійного спрямування. Автор чітко, яскраво і влучно передав задушливу українську суспільну атмосферу шістдесятих років, атмосферу гонитви за «відьмами», стежень та підслуховувань, що опанували Україну.

Нагнітання творів частими повторами картин, простота висловів, відсутність ліризму, барвистості та пафосу – це ті психологічні прийоми, якими користувався автор для створення відповідної атмосфери, яка змальовує сумну картину одинокої постаті. Багатозначність і глибокий підтекст кожного рядка розкриває перед нами картину існування справжніх майстрів слова в комуністичній батьківщині. Постійний нагляд, цькування в

пресі та приватному житті, переслідування, заборона друку – все це рівносильне духовній смерті [25, с. 703, 705].

У збірнику «Широке море України»: документи самвидаву з України» (Торонто – Балтімор) вийшла збірка поета «Куди і навіщо біжить вода?». Приблизно саме в цей період навколо М. Холодного розгортається гостра полеміка, на підставі широкого розповсюдження його відкритого листа до співачки Ніни Матвієнко. У цьому листі поет дав позитивну оцінку обдаруванню співачки, але звинуватив її в невірному напрямку його використання. Він засуджував показову народовість, яка часто переходить у театральну виставу. Поверхове й показове повернення до української історії та традицій автор вважає ганебним і низьким, а всіх, хто сприяє цьому, називає «музейними експонатами», маріонетками. Спочатку дехто сприймав цей лист як «неетичне зведення» якихось особистих рахунків із співачкою. Але потім, розгледівши у ньому глибший підтекст, Холодному почали відповідати. Статті ці знайшли розповсюдження в Самвидаві, незважаючи на їх «невисокий етичний рівень». У результаті цієї полеміки навесні 1970 р. М. Холодному пообіцяли, що його нові вірші на комсомольську тематику будуть друкувати у видавництві «Радянський письменник». Після цього він подав до газети «Літературна Україна» статтю «Відповідь опікунам», у якій дав критичну оцінку своїй дотеперішній поезії. З якихось міркувань цю статтю тривалий час не друкували, як і інших віршів М. Холодного, а рішення про видання його збірки поезій анулювали [90, с. 6–7].

Вершиною визнання творчої діяльності митця стала публікація у 1969 р. у видавництві ім. Василя Симоненка «Смолоскип» чи не найвідомішої його збірки «Крик з могили». На збірці не вказано її автора, радянська деспотична система прирекла його на анонімність. Закордонне видавництво зробило це з міркувань безпеки для автора збірки, оскільки, прочитавши її, ні в кого не залишалось питань щодо майбутнього її автора.

На рукопис збірки «Крик з могили» старший науковий співробітник інституту літератури АН УРСР, кандидат філологічних наук А. Ковтуненко

написав рецензію, метою якої було арешт і заслання її автора: *«Збірка «Крик з могили» має виразно антирадянське, антинародне спрямування, яке виявляється у викривальному, наклепницькому зображенні радянського ладу... політики Комуністичної партії і Радянського уряду. Для нього наша країна могила: звідки і назва збірки... В зображенні радянської дійсності вдається до наклепів, перекручень, інсинуацій, суспільного очорнительства... М. Холодний в своїх віршах виявляє повне несприйняття радянського ладу з його ідеологією і суспільною мораллю, плекає надію на буржуазно-націоналістичне відродження України, виношує бредові ідеї збройного повстання проти існуючого ладу, помсти трудящим за їх відданість соціалістичній Вітчизні...».*

Натомість відомий діаспорний літературознавець Юрій Бойко повідомляв: *«Спочатку пробилась до нас з України книга Чорновола «Лихо з розуму», яка стала на Рідних Землях підпільним знаряддям боротьби... А тепер прилинула чергова ластівка майбутньої весни збірка поезій, автор якої свідомо став на шлях захалявної творчості, вирішив відмовитися від дорогої кожному поетові особистої слави, щоб сказати вільно, те, що думає і почуває»* [89, с. 7].

У 1979 р. українська друкарня Ватикану видала книгу М. Холодного «Про душу в пісні та про пісню в душі», яку в Римі відзначили премією. Згодом у 1981 р. ця ж книга вийшла у видавництві «Смолоскип» (Торонто-Балтимор) [90, с. 52–54].

Окреме місце у творчості М. Холодногоналежить його сатиричним віршам. Твереза оцінка різногалузевих подій, гостре слово та прихований підтекст допомогли йому створити низку гуморесок, де головним героєм виступає Тарас Шевченко. Обрання поетом саме таким головного героя свідчить про те, що він вбачає в ньому символ пророцтва, чистого слова, поборника за волю та незалежність пригнобленої України. Проблема шкільного виховання та інтелектуального рівня вчителів постає в гуморесці «Які в кого знання». Т. Шевченко відвідує одну з батуринських шкіл для

того, щоб побачити, «які у дітей знання», натомість натикається на грубу педагогічну поведінку та розумову обмеженість вчителя. Тема невігластва, але вже чиновницького, була порушена автором у гуморесці «Розвели бюрократію». Проблема мовного питання висвітлена в гуморесках «Боже, царя храни», «Язик». Перша гумореска розкриває негативне ставлення російськомовної верхівки до україномовного населення. Усіма силами вони прагнуть вибити з українців рідну мову, бажаючи чути солодку їхньому слухові «Боже, царя храни». У другій гуморесці автор говорить про довге життя української мови. Проблему ставлення пригнобленого українського народу до своїх тиранів М. Холодний яскраво висвітлив у гуморесках «Ну й мораль», «Обійшовся без допомоги», «Цар на перекладині», «Однодумці». Складне становище селянства та міської бідноти відображене в гуморесці «Досягли безсмертя». Високі податки, несправедливе правосуддя, постійне обдурювання та відбирання жандармами останньої копійки та зернини невпинно повинні призвести до голодної смерті, але люди виживають.

Проблему справжнього творчого обдарування поет розкриває в гуморесці «Дурниці». Незаміжня поміщиця, яка приїхала, щоб подивитись на молодого Т. Шевченка, була вкрай вражена тим, що письменник щодня пише по кілька поетичних віршів. Відтак основною ідеєю гуморески виступає теза, що визнається ім’я, а не створене автором, поважають авторитет, а не його працю.

У цьому творі вбачається деяка проєкція на сучасних М. Холодному поетів. Автор гуморесок за зображенням «правильних» часів та соціальних диспозицій приховує сучасну йому дійсність моральної та фізичної задухи, фізичного та духовного яничарства. Радянська влада створювала «своїх» великих українських поетів, даруючи їм шану, широке коло читачів і безапеляційне визнання їх як «великих». Інші, обдаровані але неугодні, жили як оті мужики, що з них «сім шкур здирають». Але вони живуть і попри всі складнощі голосно промовляють до свого народу, сподіваючись, що їх почують. Зараз про них знає будь-яка людина, яка цікавиться літературою

двадцятого століття, зараз їх почали поважати, приймати до Спілки письменників України, нагороджувати преміями. Це зараз, а тоді їм на двадцять років (а кому і назавжди) затулили рота, щоб ніхто не почув їх голос, щоб ніхто не прокинувся, приспаний «трактором у полі».

Відтак М. Холодний в українській літературі асоціюється з представниками українського низового бароко, для якого властивий народний гумор, дотепність, еротична забарвленість і «сороміцькість». Світогляд поета це постійна контамінація можливого і неможливого, реального, історичного й ілюзорного, фантазійного. Іноді М. Холодний подавав блискучі віршовані дотепи, кумедні пасквілі, іронічні дошкульності. У його творах проглядається чітка художня інтенція, яка прагне показати абсурдність навколишньої реальності, а тому в поезіях велику роль відіграє іронія, гротеск, підтекст і конотативні значення [31, с. 54].

Відтак, на думку С. Брагінець, *«Кожен вірш Миколи Холодного 60-70-х років минулого століття потребує буквально окремого прочитання, окремого підходу, окремого коментування. Він не потрапляє в тенета індивідуальних шаблонів. Це один із небагатьох українських поетів, який у кожному написаному вірші був інакшим; котрий ніколи не був байдужим і холодним (яка іронія в цій тавтології з власним прізвищем поета!), а завжди пристрасно відвертим»* [19, с. 8].

Один із найвідоміших вітчизняних інтелектуалів-гуманітаристів, академік І. Дзюба так яскраво схарактеризував творчість М. Холодного: *«Цей поет дав свою особливу мову тому неприйняттю реальності «реального соціалізму» та абсурдів «інтернаціоналізму», яке наростало в українському суспільстві, починаючи від кінця 50-х років минулого століття. Ця мова поєднувала гостроту розкутої думки молодого освіченого українця з проникливою глузливістю тверезого народного, в побуті закоріненого, глузду. Так народився неповторний сарказм Миколи Холодного з багатою гамою інтонацій від бурлескної безпардонності до рафінованої, що відповідала і багатій фактурі його сатири. ущипливості, Віртуозне обігрування мовних*

кодів доби, «вивертання» стереотипів компартійної (та й «патріотичної»!) фразеології, розпечатування державно-тоталітарної стилістики («новояза» мови»), а потім і нових пластів політичної «фені» та суспільно-побутової недорікуватості все це надавало сатирі Холодного якість «глибокого дихання» [25, с. 709–710].

Варті уваги також публіцистика та есеїстика М. Холодного, його літературно-дослідницькі зацікавлення. Він реагував на багато явищ літературного життя, прагнув підтримати авторів, яких обійшли увагою колеги. Зокрема, йому належать відгуки про творчість Михайла Каменюка, стаття «Літературний портрет Михайла Осадчого». Безумовний інтерес становлять його давнє (з 60-х років) дослідження «Про душу в пісні та про пісню в душі», видане пізніше за кордоном і «Народ крізь призму його мови». Вони в цілості не публікувалися в Україні, як і автобіографічна повість «Я народився біля підніжжя Везувію» [25, с. 711].

Значний інтерес у цьому плані становить дисертація з психолінгвістики з надзвичайно цікавою для того часу назвою «Народ крізь призму його мови», яку М. Холодний почав писати у 1970 р. Пізніше під час арешту поета у 1972 р. рукопис дисертації був конфіскований і долучений до справи [31, с. 52].

М. Холодний також був причетний до створення неформальних літературних об’єднань на зразок тих, які діяли в добу «розстріляного відродження» 1920-х рр. Зокрема, він вдався до спроби заснування літературної асоціації «Чума» («Чуєте! Ми авангардисти!»). У 1974 після знайомства з поетами Іваном Киринюком, Любою Киринюк, Тополею (псеводнім), прозаїком Макаром Вараницею та ін. митець намагався створити літстудію Устима Кармелюка «Сука». Природно, що поява такого неформального об’єднання, а тим більше така назва викликали нищівну критику обласної влади на районній ідеологічній нараді, виклики ініціаторів його створення до КДБ [25, с. 707].

На деякий час він осів під Києвом у с. Микуличах Бородянського району, де викладав російську мову і літературу. За словами колег, це учителювання давалося поету важко, бо він сам ні мови російської, ні літератури не любив. Згодом, за словами А. Камінчука, М. Холодний узагалі зник із київської письменницької громади, бо ні з ким не міг знайти спільної мови, порозумітися. За деякими даними, під час свого учителювання він навіть одружився з учителькою на ім'я Марія, але, на жаль, та жінка незабаром померла не від доброго життя та щасливої долі. Поет присвятив їй вірш «Марія» [41, с. 7].

Відомо, що далі М. Холодного вислали до Вінниці з вимогою написання «потрібної» збірки на противагу «Крикові з могили». Проте, розуміючи, що спокійне життя у Вінниці йому не «світить», у липні 1976 р. М. Холодний вимушений був переїхати до Остра. Зауважимо, що це містечко в Козелецькому районі Чернігівської області було місцем заслання для багатьох дисидентів і незгодних, яким було заборонено проживати ближче ніж за 100 км. від Києва. Тут М. Холодний влаштувався завідуючим відділу Остерського краєзнавчого музею, але, звісно ж, з такою репутацією надовго він на цій посаді не залишився. Вже в листопаді його звільнили за підозрою в підкиданні листівки антирадянського змісту до пам'ятника Леніну, виготовленої, як вважають, місцевим КДБ.

М. Холодний перебрався на роботу до Пархимівської восьмирічної школи Козелецького району, але й там продовжував зазнавати гонінь. Зрештою, унаслідок всіх цих гонінь і переслідувань 17 квітня 1984 р. поет звернувся для отримання політичного притулку у США до Президента Рональда Рейгана [93, с. 56–57], але, вочевидь, відповіді так і не отримав.

Поетичний доробок М. Холодного вмістився у дві книги: пожиттєвій книжці вибраного «Дорога до матері » (1993 р.) та посмертній книзі вибраного «Повернення» (2009 р.). Даючи оцінку творчості поета, варто зауважити, що М. Холодний вирізняється з-поміж поетів тієї «відлигової доби» світоглядною й естетичною автентикою. Йому не потрібно було жити

подвійними стандартами чи прихованим внутрішнім життям або підлаштовуватися під новітню кон'юнктуру, переходити на іншу мову. Кожен вірш М. Холодного 60-70-х рр. минулого століття потребує окремого прочитання, окремого підходу, окремого коментування. Він не потрапляє в тенета індивідуальних шаблонів. Це один із небагатьох українських поетів, який у кожному написаному вірші був інакшим [12, с. 56].

До помітних діячів руху шістдесятників, які походили із Чернігівщини, належав Гайовий Григорій Титович, який народився 4 лютого 1937 р. в с. Степанівка Менського р-ну. Він закінчив Степанівську семирічку й поїхав у Макіївку до тітки, де із золотою медаллю закінчив десятирічку. 1955 р. син «ворога народу» вступив на факультет журналістики Київського університету. 1957 р., після другого курсу, Г. Гайовий поїхав на журналістську практику в Макіївку. На вимогу редактора газети «Макеевский рабочий» затаврувати антипартійну групу Маленкова-Кагановича-Молотова і «примкнувшего к ним Шепилова» сказав, що вони для нього всі однакові. І хоча «організував матеріал» від секретаря парторганізації трубного заводу, до ЦК пішов «сигнал», що Київський університет погано виховує студентів.

Після виключення з університету Г. Гайовий змушений був поїхати в Макіївку, де з'ясував, що донос написала третій секретар міськкому партії Запорожець. Декан Слободянюк порадив йому заробити добру характеристику й подав надію на відновлення в університеті. Далі Гайовий попрацював місяць кореспондентом газети «Комсомолец Донбасса», привіз добру характеристику, але «громадськість університету» не погодилася на відновлення.

Далі він спробував перевестися у Львівський університет, улаштувався «секретарем-друкаркою» на єдину вакантну посаду в газеті «Будівник Червонограда» і випускав газету практично сам. У 1958 р. Гайовий був відновлений у КДУ на третій курс, де редагував гуртожитську стінну газету «ЖЛУКТО («журналістський легальний універсальний козацький творчий

орган»), яку декан Володимир Рубан назвав «бандитською газетою» і наказав припинити її випуск. Наступного дня на тім місці висіла інша стінгазета такого ж спрямування «Парсуна». 1961 р. закінчив університет, працював у Луганську в молодіжній газеті «Молодогвардієць» (потім «Молода гвардія») [55, с. 119–121].

Природно, що осередками шістдесятництва стали також навчальні заклади та осередки митців. Одним із них став Ніжинський державний педагогічний інститут імені Миколи Гоголя, де панувала атмосфера вільнодумства. Звісно, основним осередком став філологічний факультет, де відбувалися різноманітні прояви літературного процесу, розвивалися різні напрями поезії та прози.

Однією з яскравих постатей шістдесятництва в цьому навчальному закладі стала доцент кафедри української літератури, авторк багатьох публікацій та розвідок з народознавства, фольклорист Леся Йосипівна Коцюба. Свою трудову діяльність вона розпочала 1 вересня 1956 р. на посаді старшого викладача, де розквітли її неординарні таланти педагога, науковця, діяча українського національного відродження. Закінчивши річну аспірантуру при Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії, у 1964 р. Л. Коцюба захистила дисертацію в Київському педінституті ім. Максима Горького. З квітня 1969 вона працювала на посаді доцента за спеціальністю «фольклористика». Її лекції з давньої української літератури, фольклору, мистецтвознавчі гуртки охоче відвідували студенти різних факультетів, а організовувані нею екскурсійні поїздки по Шевченківських місцях, до пам’яток української історії збирали численні громади. Л. Коцюба в межах власної наукової діяльності працювала в архівах Чернігова, Києва, Глухова, Канева, що дало їй змогу впровадити до наукового обігу численні неопубліковані джерела. Їй належать 20 публікацій, зокрема, фундаментальні студії про життя і творчість Опанаса Марковича.

З часом в інституті утворився осередок патріотів-україністів, до якого належали Григорій Аврахов, Іван Бровко, Олександр Жомнір, Іван Костенко,

Володимир Крутивус. Володимир Литвинов, Дмитро Наливайко, Іван Шпаковський, киянин Василь Бублик. Вони активно впливали на студентське життя, оновлення навчально-виховного процесу. залучали студентів до літературно-мистецького відродження. Виникали палкі дискусії, зокрема, на зустрічах із молодими київськими майстрами слова, які голосно заявили про себе: М. Вінграновським. І. Драчем, Є. Гуцалом, Б. Олійником, Гр. Тютюнником, А. Шевченком. У жовтні 1965 р. декан філологічного факультету Г. Аврахов запросив Бориса Антоненка-Давидовича презентувати студентам свій роман «За ширмою». На цій зустрічі Л. Коцюба відверто витлумачила образ матері, яка помирає за ширмою в деморалізованого сина-лікаря, як образ України.

У цьому середовищі ходив і самвидав. І. Бровко привіз у Ніжин машинопис праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Юрій Бача, літературознавець із Пряшева, вивіз його в Чехословаччину, завдяки чому книжка вийшла друком у ФРН 1968 р. і була перевидана кількома мовами [55, с. 336–337].

Ще однією помітною постаттю в русі шістдесятників, пов’язаною з Чернігівщиною, була Коцюбинська Михайлина Хомівна, філолог, літературознавець, племінниця класика української літератури М. Коцюбинського. Вона закінчила філологічний факультет Київського держуніверситету, працювала в Інституті літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР в одному відділі зі І. Світличним, Ю. Бадзьом, познайомилася з В. Стусом. Величезний вплив на її становлення мали Є. Сверстюк, І. Світличний та інші шістдесятники, об’єднані довкола Клубу творчої молоді. М. Коцюбинська долучилася до протесту під час перегляду фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків», спрямованого проти арештів 1965 р. у колі української інтелігенції.

М. Коцюбинська долучалася до правозахисної діяльності: підписувала листи протесту, петиції, писала листи в неволю своїм друзям, на що тоді теж потрібно було певної сміливості. У 1972 р. за другої хвилі арештів

української інтелігенції впродовж кількох місяців її регулярно викликали на допити в КДБ, проводили обшуки, вилучили з редакції готові публікації. На допитах вона трималася рівно й гідно, не даючи себе зламати багатогодинними чеканнями. Поставивши метою дискредитувати рух шістдесятників, КДБ домагався публічного каяття М. Коцюбинської і Зеновії Франко, онуки класика української літератури Івана Франка. КГБ навіть шантажував Коцюбинську тим, що відберуть дитину але не домігся успіху. Вона написала листа І. Дзюбі з того приводу, що КДБ його зламав. Це стало причиною нового обшуку. Лист потрапив до рук слідчого КДБ і досі до адресата не дійшов.

Нова хвиля репресій упала на М. Коцюбинську у зв'язку з арештами 1977 р. членів Української Гельсінкської групи, з якими вона мала дружні стосунки, проте їй вдалося того разу уникнути репресій. Лише після 1987 вона активно повернулася в літературу. 1990 вийшла друком написана ще в кінці 60-х монографія «Етюди про поетику Шевченка», було опубліковано цілу низку літературно-критичних статей [55, с. 338 – 339; 44, с. 3].

До ключових фігур національно-культурного відродження в Україні 1960 рр. належав поет, перекладач, літературознавець, громадський діяч Григорій Кочур – уродженець с. Феськівки Менського району. Ще в 1943 р. він зазнав репресій і був засуджений до 10 років позбавлення волі нібито за зв'язки з ОУН і розповсюдження націоналістичної літератури. Після звільнення, як один з найближчих соратників М. Рильського, Г. Кочур став неформальним лідером українського перекладацького цеху, до яких належали М Лукаш, Д. Паламарчук, Борис Тен, Є. Дроб'язко, А. Перепадя, А. Содомора. Усі наступні роки він багато і плідно працював, виховуючи нове покоління перекладачів. Його переклади охоплюють 26 століть, починаючи від Архілоха (VII ст. до н.е., давньогрецька поезія) і закінчуючи сучасними поетами, три континенти (Європа, Америка й Азія), біля 30-ти літератур. Він був автором статей з теорії перекладів, кваліфікованих передмов до видань зарубіжних авторів, численних рецензій і спогадів.

Оселя Г. Кочура в Ірпені була центром, де збиралася опозиційно налаштована творча інтелігенція. Після першої хвилі арештів серед української інтелігенції в 1965 р. він у числі 139 авторів підписав листа на захист своїх друзів і близьких знайомих. Після переслідувань, пов'язаних із цим епізодом, Г. Кочур фактично був позбавлений можливості займатися творчою діяльністю. І тільки 1988 р. його відновили у Спілці письменників України. У 1989 р. була видана невелика збірка поезій «Інтинський зошит», а в 1991 р. – том вибраних перекладів «Друге відлуння» [55, с. 342].

Одним із найвидатніших українських перекладачів справедливо вважається Микола Лукаш – уродженець м. Кролевець (на той час у складі Чернігівської губернії). Він став відомим завдяки перекладам художніх творів з 20 мов. М. Лукашу властиві феноменальне лінгвістичне обдарування і дивовижна ерудиція в галузі зарубіжної літератури. Найпліднішим для його творчості було відносно благополучне двадцятиліття з 1953 до 1973 рр., коли він переклав «Фауста» Гете, «Мадам Боварі» Флобера, лірику Шіллера, «Декамерон» Бокаччо та багато іншого. Після тривалої перерви, пов'язаної з переслідуваннями, М. Лукаш був відновлений в СПУ на хвилі перебудови у 1988 р., практично напередодні смерті. Він так і не дочекався видання великого тому своїх перекладів під назвою «Від Бокаччо до Аполлінера», який вийшов у 1990 р. і став своєрідним пам'ятником його творчої діяльності [55, с. 396].

Отже, рух шістдесятників на Чернігівщині був відносно малочисельним, проте достатньо помітним, репрезентованим окремими яскравими постатями літературного життя. Осередками його були переважно найбільші міста – Чернігів і Ніжин, де діяли вищі навчальні заклади та осередки творчих спілок. Також шістдесятники – вихідці із Чернігівської області – долучалися до культурно-мистецького життя інших регіонів України.

Конкретна діяльність шістдесятників регіону полягала в написанні художніх творів, котрі виходили за межі усталеного в Радянському Союзі

стильового напряму соціалістичного реалізму. Натомість у своїх творах вони порушували загальнолюдські універсальні проблеми, без прикрас змальовували радянську дійсність, показували реальну картину повсякденного життя людей. Як люди із загостреною громадянською позицією шістдесятники не лишалися осторонь суспільних процесів, підписували листи, звернення, спрямовані на захист незгодних в усьому Радянському Союзі. Природно, що така їх позиція не лишалася непоміченою, а привертала увагу влади і спецслужб, ставила під постійну підозру активних учасників руху.

3.3. Дисиденти: основні форми і прояви протистояннявладі

Попри те, що, здавалося б, Чернігівська область не була одним із провідних центрів дисидентства в Українській РСР, а населення видавалося цілком лояльним радянській владі, все ж у регіоні мали місце певні прояви дисидентства. З огляду на малочисельність його суб’єктів виступи дисидентів не мали масового характеру, а були швидше індивідуальними та спонтанними.

У 1968 р. 27-річний кіномеханік Л. Терехович, обурений антилюдською несправедливою позицією парторга, побив його, за що був позбавлений волі на рік. Маючи вразливу натуру, гостро сприймаючи неподобства системи, він виливав свою душу у віршах. У 1971 р. поет-початківець був обурений повідомленням у районній газеті про те, що у Кучинівці 100 відсотків виборців проголосували за депутата замість вибулого, тоді як виборча дільниця увесь день стояла зачиненою на замок. Л. Терехович написав про фіктивні вибори на радіостанцію «Свобода». Лист, за практикою тих літ, був вилучений КДБ і став приводом для обшуку. У поета знайшли чимало нелакованих поезій про тоталітарний режим, зокрема «Задолизи», «Про боротьбу з ідеологічними диверсіями», «Є в селі сільрада», «Казка про робітника балду» тощо [66, с. 58].

У 1969 р. учень Куликівської середньої школи Анатолій Шацький (у майбутньому відомий дисидент, політичний і громадський діяч), якому на той момент було лише 16 років, виготовив рукописну книжечку власних віршів «антирадянського змісту», які прочитав на шкільному вечорі з нагоди Дня Конституції. Чернігівське обласне управління КДБ порушило проти нього кримінальну справу. Під час одного з допитів А. Шацький знепритомнів, його доставили до лікарні, де прооперували [60, с. 4; 95, с. 123]. Цілком ймовірно, що справа на той момент завершилася без реальних звинувачень, проте, безперечно, вплинула на становлення А. Шацького та його подальшу правозахисну діяльність.

Про долю українця Петра Рубана в середині 70-х років був поінформований увесь дисидентський рух в СРСР. Він народився 10 січня 1940 р. в Конотопі на Сумщині. Уперше П. Рубан був засуджений у 1959 р. за ст. 138 КК УРСР на 8 р. позбавлення волі. У 1968 р. він був засуджений за ст. 62 ч. 1 і ст. 222 КК УРСР («антирадянська агітація і пропаганда» та «незаконне володіння зброєю») на 5 р. позбавлення волі й покарання відбував у мордовських таборах. В ув’язненні П. Рубан оволодів спеціальністю різьбяра по дереву методом інтарсії. Табірна адміністрація заохочувала таку роботу, давала йому замовлення.

Після звільнення в 1973 р. був направлений у Прилуки, де після закінчення вузу працювала за розподілом його дружина Лілія, та влаштувався різьбярем по дереву на Прилуцькому меблевому комбінаті. Його роботи мали успіх, він неодноразово виконував замовлення Ради Міністрів УРСР, обкому КПУ, Зовнішторгу. Робота П. Рубана «Шахова книга» одержала в 1974 р. Другу республіканську премію.

«Справа Рубана» (1976 рік) була порушена після того, як він виготовив до 200-річчя США подарунок американському народові – дерев’яну книгу, на обкладинці якої зображено статую Свободи і зроблено напис «200 років», Працював над нею Петро Васильович 8 місяців. Невідомі зламали двері його домашньої майстерні та викрали книгу. У прокуратурі йому порадили

«забути» про цей випадок, а 13 жовтня того ж року Петра Рубана заарештували. 29 грудня Прилуцький народний суд розглянув справу звинуваченого за частиною 3 статті 81 КК УРСР («крадіжка державної власності») і статтею 150 КК УРСР («приватно підприємницька діяльність»). Рубану інкримінували здачу в художній салон 73 сувенірів, «виготовлених поза обліком на підприємстві», а також крадіжку матеріалів на комбінаті.

Академік А. Сахаров вважав, що ця справа – помста КДБ за участь Рубана у винесенні з табору «Щоденника» Е. Кузнєцова. Листа з проханням втрутитися в цю справу А. Сахаров надіслав новообраному президентові США Дж. Картеру. На захист П. Рубана виступив Л. Лук'яненко, надіславши листа «Зупиніть кривосуддя!» редакції журналу «Народна творчість та етнографія».

Суд засудив П. Рубана до 8 років ув'язнення і 5 років заслання. Петру Васильовичу не дали навіть ознайомитися з протоколом судового засідання, внаслідок чого спотворені його висловлювання послужили приводом для чергового звинувачення. В останньому слові Рубан сказав, що його судять тому, що він «боровся за відокремлення України від СРСР», а в протоколі суду записано: *«Я боровся і буду боротися за відокремлення України від СРСР».* Рубан подав касаційну скаргу, вирок скасували і справу повернули на нове розслідування.

18-29 квітня 1977 р. Чернігівський обласний суд розглянув справу Рубана, звинуваченого за тими ж двома статтями, а також за статтею 187-1 КК УРСР («наклепи на радянський державний суспільний лад»). Йому інкримінували записи, які він зробив у мордовських таборах (8 зошитів), і листи дружині з табору (усе це свого часу пройшло табірну цензуру), усні висловлювання, також спотворені висловлювання на попередньому суді. Суд засудив Петра Рубана до 6 років ув'язнення в таборі особливого (камерного) режиму. 3 роки заслання, повернення «незаконного прибутку» та конфіскації власності – недобудованої хати (сім'я Рубанів із двома дітьми третій рік жила

в хліві, доки будувалася хата). Визнаний особливо небезпечним рецидивістом. Звинувачення в крадіжці матеріалів суд зняв.

Покарання Петро Рубан відбував у таборі УЛ-314/60 у Луганській області. Неодноразові пропозиції співробітників КДБ відмежуватися від «націоналістів, які використовують його ім’я в антирадянській агітації», він категорично відхилив і був звільнений лише у 1985 р. Того ж року (вже останнім) вступив у репресовану правозахисну організацію – Українську Гельсінську групу [70, с. 4].

Після звільнення П. Рубан домагався виїзду у США для проведення операції і лікування сина-інваліда Марка, за що 9 липня 1985 р. знову заарештований і засуджений 29 листопада Чернігівським облсудом за ст. 62 ч. 2 КК УРСР на 9 років таборів особливо суворого режиму і 4 роки заслання з визнанням його особливо небезпечним рецидивістом. На суді захищався сам і оголосив голодування з вимогою дозволити паралізованому синові виїхати з СРСР на лікування.

П. Рубан покарання відбував у таборі особливого режиму ВС-389/36-1 (сел. Кучино, Чусовського р-ну, Пермської обл.). У 1987 оголосив статус політв’язня, за що його неодноразово запроторювали в ШІЗО (штрафний ізолятор) і ПКТ (приміщення камерного типу). 8 грудня 1987 р. переведений у табір ВС-389/35. 31 січня 1988 р. дружина Рубана Лідія і син Марко прибули в США. Сам же він був звільнений 25 травня 1988 р. і висланий із СРСР. Його прийняв президент США Р. Рейган. П. Рубан був зарубіжним представником Спілки української молоді (СУМ), Української національної партії (УНП), Української міжпартійної асамблеї (УМА). У вересні 1989 р. був виключений з УГС «за невизнання основних статутних принципів Спілки» і повернувся в Україну. У січні 1996 на ІІ конференції Організації українських націоналістів в Україні (ОУНВУ) П. Рубан був обраний заступником Голови Головного проводу, а надалі зайнявся бізнесом [55, с. 625].

До одного з активних представників дисидентського руху, діяльність якого мала значення на рівні усього Радянського Союзу, належав уродженець м. Середина-Буда (на той момент входило до складу Чернігівської області) Сергій Адамович Ковальов. Закінчивши біофак Московського держуніверситету, він займався біофізикою, у 1964–1969 рр. завідував відділом міжфакультетської лабораторії математичних методів у біології. Опублікував понад 60 наукових робіт, отримав ступінь кандидата біологічних наук. У 1966 р. С. Ковальов організував збір підписів під зверненням до Президії Верховної Ради СРСР на захист Андрея Синявського і Юлія Даніеля, які були засуджені за «антирадянську пропаганду». З 1968 р. він вже активно займався правозахистом. У травні 1969 р. увійшов до «Ініціативної групи захисту прав людини в СРСР» – першої в Радянському Союзі відкрито діючої незалежної правозахисної громадської асоціації. З початку 1972 р. ввійшов до кола видавців «Хроніки поточних подій» («Хроника текущих событий») – машинописного інформаційного бюлетеня радянських правозахисників і незабаром став її редагувати. З вересня 1974-го член радянської секції «Міжнародної амністії». За випуск самвидаву в 1974 р. Ковальова заарештували, а через рік засудили до семи років таборів і трьох років заслання за статтею про антирадянську агітацію і пропаганду. Термін відбував у пермських таборах. Брав активну участь в акціях табірного опору. У 1980 р. за «порушення режиму» був переведений у Чистопільську тюрму. Заслання відбував на Колимі. Після відбуття терміну оселився в Калініні, в Москву повернувся в 1987 р. вже під час «перестройки» і влився в правозахисну і політичну діяльність, став одним із засновників прес-клубу «Гласность» (1987–1989), потім членом відродженої в 1989 р. Московської Гельсінської групи. У січні того ж року на 1-му з’їзді товариства «Меморіал був обраний у його правління [71, с. 5].

До дисидентського руху Чернігівщини був причетний і колишній багаторічний в’язень радянських таборів Іван Покровський. Він походив з Волині, під час Другої світової війни брав участь у бойових діях у складі

збройних формувань ОУН-УПА, за що був засуджений радянською репресивною каральною машиною до 25 років позбавлення волі.

Коли в табори почало прибувати нове покоління політв'язнів – шістдесятники, І. Покровський організовував їм допомогу: збирав цукор, продукти, вводив у курс справ, організовував відзначення релігійних свят і пам'ятних національних дат. Він спілкувався з С. Караванським. М. і Б. Горинями, П. Заливахою, О. Назаренком, з євреями-«самольотчиками», з Я. Сусленським, з в'язнями різних національностей і як фахівець найвищого, VI розряду, вів курси електриків. Коли хтось із в'язнів доніс, що там обговорюються й політичні питання, то курси розігнали.

1972 р. І. Покровський у складі великого етапу був відправлений на Урал і до кінця терміну відбував ув'язнення в таборі суворого режиму № 36 в Кучино Пермської обл., вчив на електрика Л. Лук'яненка. За свідченням Є. Сверстюка, Покровський *«мав репутацію доброго професіонала-електрика. Він мав репутацію дуже послідовного, принципового в'язня, яких мало в серед старих. Було багато порядних, але активних до кінця – таких уже мало залишалося на 25-му році сидіння».* Переховував інформацію, що готувалася для передачі на волю. Брав участь у місячному страйку. спровокованому побиттям наглядачами 22 червня 1974 р. політв'язня С. Сапеляка. 26 червня він був запроторений у ПКТ до кінця терміну, хоча мав відкриту форму туберкульозу. На його захист тоді виступили з заявами багато політв'язнів різних національностей. У ПКТ І. Покровський тиждень голодував із вимогою надання статусу політв'язня, сидів у карцері. Звільнений він був у зв'язку із закінченням 25-річного терміну прямо з ПКТ 5 грудня 1974 р. Виїхати йому дозволили в Чернігівську обл., до батьків Л. Лук'яненка. У Чернігові І. Покровського направили в обласну тублікарню в м. Городня, де він працював електриком.

І. Покровський листувався з колишніми політв'язнями. До нього приїздив О. Тихий, він їздив до О. Мешко в Київ. За його розповідями вона склала довідку про становище політв'язнів, яка пізніше була використана для

складання списку українських політв'язнів, що додавався до Меморандуму № 1 УГГ. При обшуку и арешті голови групи М. Руденка цей текст був вилучений. І. Покровського викликали на допит, але він не зізнався, а разом з дружиною заявив протест проти спроби запроторити Л. Лук'яненка в психлікарню після його арешту 12 грудня 1977 р. У нього були обшуки у справі М. Гориня 1981 р. Був оточений «стукачами», також мала місце спроба звинуватити його у підпалі скирти льону. Коли Л. Лук'яненко вийшов з ув'язнення на заслання (грудень 1987), І. Покровський їздив до нього в Томську область. З настанням перебудови він співпрацював з УГС і став делегатом її установчого з'їзду 29-30 червня 1990 р. На ІІ з'їзді УРП 1-2 червня 1991 р. був обраний членом її Етичної комісії [56, с. 1274–1275].

Отже, дисидентський рух у Чернігівській області в 1950–1980-х рр. не набув організованих форм. Протягом цього періоду можна говорити про наявність індивідуальних форм протесту, котрі, швидше за все, були спонтанними виявами інакомислення. Передумовами їх ми вважаємо певні індивідуальні риси учасників цих акцій незгоди – високий рівень освіченості, загострене відчуття справедливості, віру в можливість виправити суспільство за допомогою акцій незгоди.

З іншого боку, окремі представники дисидентського руху були причетні до діяльності більш масштабних дисидентських організацій, діяльність яких поширювалася на весь Радянський Союз. Хоча вони об'єктивно й не діяли власне на території області, їхня діяльність сприяла «розхитуванню» основ тоталітарного режиму СРСР, що, зрештою, спричинило його розпад і проголошення незалежності республік, які входили до його складу.

РОЗДІЛ 4
РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ШІСТДЕСЯТНИКІВ ТА ДИСИДЕНТІВ

Протягом усього свого існування радянська влада вела боротьбу з будь-якими проявами незгоди, які мали місце в суспільному житті. За своєю сутністю вона не могла допустити якихось виявів опозиційності. Відтак влада і спецслужби застосовували різноманітні форми та методи боротьби із шістдесятництвом і дисидентством. Єдиною відмінністю від доби масових репресій 1930-х рр. і «великого терору» стала відмова від масових ув'язнень і розстрілів. Проте репресивно-каральна машина в СРСР вигадувала все нові способи для, по-перше, дискредитації цих рухів, а по-друге, для фізичного або інтелектуального усунення їхніх представників із суспільного життя.

Як одну з таких форм репресивної політики можна кваліфікувати «розбори» на трудових та партійних зборах, намагання настановити на правильний шлях і, наприклад, повернути митців до методу соціалістичного реалізму, або ж повернути робітників до «мирної праці». Наприклад, члени так званої «антирадянської групи» митців у Чернігівському відділенні Спілки художників (Андрій Мордовець, Олексій Карпенко, Микола Кошель) зазнали «пропрацювання» на зборах митців міста та визнали свої дії як помилкові.

Іншим схожим фактом такого переслідування за начебто «антирадянську» діяльність стало переслідування комуністів Ніжинського шляхо-експлуатаційного управління Я. Кудінова, М. Нікитенко та інших, які регулярно слухали радіопередачі «Голос Америки» й розповідали про них у колективі. Тому в червні 1960 р. їхній вчинок було обговорено й засуджено на партійних зборах у партійних організаціях області у зв'язку з отриманням секретного листа ЦК КПРС «Про підвищення революційної пильності».

У цьому контексті в рамках боротьби з інакомисленням і для посилення контролю над суспільством відбувалися конфіскації кустарно

виготовлених радіопередавальних установок у Бахмачі (6 одиниць), у Новгороді-Сіверському (2), Козельці (4), Корюківці [66, с. 55, 57].

Також до методів боротьби з імовірними проявами інакодумства належала перевірка листування, прослуховування телефонних розмов, що можна розцінювати як втручання в особисте життя, порушення базових прав і свобод людини. Наприклад, співробітниками КДБ були перехоплені листи ветерана-фронтовика Д. Примаченка, учителя з с. Орлівки Куликівського району В. Петренка, інваліда з Городні Г. Савченка, адресовані до американського посольства, у яких висловлювалася критика на адресу радянського устрою.

У схожій ситуації опинився й випускник Ніжинського педінституту П. Карпенко, який висловив аналогічні думки в листі до своєї товаришки-студентки Т. Бабко з Ніжина, проте його лист був перехоплений співробітниками КДБ [65, с. 15]. Найімовірніше, що автор листа зазнав обговорення та критики на зборах трудового колективу й комсомольської організації.

Формою боротьби радянської влади та творчих спілок із неугодними їм письменниками-шістдесятниками були виключення зі Спілки письменників України, заборона на друк, замовчування, всілякі майнові та соціальні обмеження. Наприклад, як і багато представників покоління шістдесятників, письменник В. Дрозд зазнав численних переслідувань, непорозумінь з органами влади, спілкою письменників, видавництвами. Багато років чекали на друк його гострі романи й повісті, які вже лежали написаними в нього в шухляді в роки «застою». Тривалий час не пускали до читача роман «Катастрофа», написаний ще в молоді роки під враженням того, що письменник бачив у самій гущі життя, працюючи в одній з райгазет Чернігівщини. А роман «Вовкулака» нарешті вийшов у журналі «Вітчизна» на початку 1983 р., але задля публікації письменнику довелося навіть змінити назву на «Самотній вовк», а потім отримати цілу зливу шаленої критики за «моральне очорнення» радянської людини [2, с. 13].

Водночас для нейтралізації суспільної та творчої діяльності шістдесятників радянські спецслужби намагалися діяти «вишуканіше», справді єзуїтськими методами. Вони полягали в шантажі, залякуванні, зборі компромату. На цій підставі спецслужби намагалися схилити митців до співпраці, написання угодних владі ідеологійно вивірених творів, доносів на своїх колег по творчості.

Звісно ж, провідне місце тут належало доносам і подібним формам викриття «антирадянської» діяльності шістдесятників. Так, наприклад, на шістдесятника із Чернігівщини, студента Київського державного університету, який проходив практику в газеті «Макеевский рабочий» Г. Гайового у 1957 р. подали донос про те, що начебто він хвалив Л. Троцького, покривав антипартійників: «антипартийная группа Маленкова-Кагановича-Молотова, примкнувшего к ним Шепилова». У доносі було зафіксовано, що він критично висловлювався про В. Белінського, К. Маркса, писав глузливі епіграми на викладачів марксизму-ленінізму і, на свою біду, вів щоденник. Тому на підставі наказу ректора Г. Гайовий був виключений «за невиконання навчальної програми», хоча не мав жодної трійки. Тому він змушений був піти до ректора, але академік Швець визвірився: *«Да мы таким, как ты, черепа ломали! Ты что против ЦК? Вон отсюда!»* Гайовий заперечив: *«Почекайте, я, може, не туди потрапив? Може, я потрапив до дільничного міліціонера? Це точно, що ви академік Швець?» «Вон! Чтобы я тебя больше не видел!»* [55, с. 120].

У 1974 р. доцент Ніжинського державного педагогічного інституту Л. Коцюба була затримана за звинуваченням у розповсюдженні праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та інших фактах, які засвідчували її нібито незгоду з курсом радянської влади. Тиждень її протримали в СІЗО КГБ у Києві, де вона була піддана перехресним допитам. Щоб обірвати ланцюг, Л. Коцюба сказала, що машинописний і фотокопійний текст їй дав покійний на той час проф. П.М. Попов і стійко заперечила причетність І. Дзюби до передачі праці за кордон. Їй не повірили, і 26 серпня 1974 р.

ректор В. Горбач змусив Л. Коцюбу подати заяву на звільнення «за власним бажанням». На прохання видати характеристику для пошуків іншого місця роботи він прописав: «Тов. Коцюба О.Й. піддавалась різкій критиці на кафедрі, раді факультету та інституту за те, що вона мала та передала іншій особі ідейно-шкідливий матеріал». Надалі вона була піддана шантажу, зокрема й через родину, занедужала і померла на 66-му році життя.

Відому філологиню, літературознавицю, племінницю класика української літератури Михайлину Хомівну Коцюбинську переслідували за участь у протестах під час перегляду фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків», спрямованого проти арештів 1965 р. у колі української інтелігенції. Після цього її виключили у 1966 р. з партії, перевели в інший відділ Інституту, відмовили публікувати навіть статті про творчість Т. Шевченка і, нарешті, звільнили в 1968 р. з Інституту як таку, що не пройшла конкурс на обійману посаду, хоча ця акція була вчинена під тиском влади. М. Коцюбинська рік не мала роботи, перебивалась перекладами. І тільки після запиту знайомої канадської комуністки М. Скрипник до ЦК КПУ її прийняли на роботу у видавництво «Вища школа», де вона пропрацювала редактором 18 років.

У 1970-х рр. відомий перекладач і громадський діяч Г. Кочур став усе частіше потрапляти до списків тих, кого «розбирали» на різних зборах і, зрештою, попав до «чорних списків». У 1973 р. він був виключений зі Спілки письменників України за те, що під час хвилі репресій проти української інтелігенції зустрічався з українськими літераторами з-за кордону. Проте під час слідства він не дав потрібних КДБ показів проти Є. Сверстюка. Надалі Г. Кочур був практично позбавлений можливості публікуватися, а деякі його статті публікували анонімно [55, с. 336–337, 338, 342].

Дискусійним на сьогодні залишається питання щодо ймовірної співпраці письменника-шістдесятника В. Дрозда з радянськими спецслужбами. Це припущення виникло не на порожньому місці, адже чимало помітних письменників тієї доби були запідозрені в роботі на КДБ.

Природно, що, за умов засекреченості цієї інформації, яка, найімовірніше, зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, цю проблему висвітлюють лише джерела особового походження, котрі характеризуються значною неточністю, суб'єктивністю, а то й відвертими фантазіями, спотвореннями.

Письменники Марта Тарнавська в книзі «Ключі до царства» та Іван Гнатюк у книзі «Бездоріжжя» висловлювали припущення про те, що В. Дрозд співпрацював із КДБ, однак документальних підтверджень цього факту поки що не виявлено. Олесь Гончар у своєму щоденнику писав, що цінував В. Дрозда як письменника, але рішуче не сприйняв «автобіографічного шоу», у якому той відверто зізнавався у співпраці з КДБ.

Натомість фотожурналіст Валерій Інютін в інтерв'ю відомому чернігівському журналісту й письменнику С. Дзюбі розповідав про випадок, що стався з ними в одному із чернігівських ресторанів, куди вони втрьох із В. Дроздом та Євгеном Гуцалом завітали поїсти. Коли вони під час посиденьок у ресторані спілкувалися рідною мовою, то це не сподобалося комусь запеклому шовіністові, «стукачу» КДБ. Той почав лаятися та звинувачувати митців в українському буржуазному націоналізмі. В. Дрозд не витримав й іронічно відповів, після чого відбулася гучна сварка, а хтось викликав міліцію. Потрапивши в халепу, В. Інютін, за його словами, встиг сховатися за шторку, а от приятелям не поталанило: про інцидент дізналися в обкомі партії, Дрозд і Гуцало одразу ж потрапили до списків неблагонадійних. Як стверджував В. Інютін, саме цей інцидент стало причиною того, що обидва вони на змушені були незабаром шукати кращої долі [28, с. 9].

Поет М. Холодний під час навчання в Київському державному університеті під впливом розгорнутої на початку 1960-х рр. боротьби з абстракціонізмом та іншими ухилами в мистецтві отримав на сторінках «Літературної газети» звинувачення у футуризмі, що на тривалий час закрило йому шлях до публікацій у цьому авторитетному літературному

виданні. Одночасно з боку деяких викладачів розпочалося цькування студента і звинувачення в буржуазному націоналізмі та антирадянській діяльності. Безперечно, «олії у вогонь» додав той факт, що М. Холодний виступив на студентській науковій конференції в КДУ з доповіддю «Про душу в пісні та про пісню в душі», у якій у позитивному контексті згадував імена Симона Петлюри, Уласа Самчука, Олександра Кошиця, інших борців за самостійну Україну [31, с. 52]. А після поїздки до села Шешори Івано-Франківської області на відкриття пам'ятника Тарасові Шевченку, де був проведений мітинг протесту, М. Холодний зазнав першого арешту агентами КДБ, а вже у грудні 1965 р. його виключили з комсомолу, а потім і з університету [41, с. 7].

За читання поетом М. Холодним віршів «Монолог Франка» і «Собаки» біля пам'ятника Франку в Києві на ювілей Каменяра, що було розцінено як акт громадянської непокори, у ніч із 28 на 29 травня 1966 р. він був заарештований та утримувався в Лук'янівській в'язниці. Після оголошення голодування його звільнили, але вручили паспорт із штампом «Выписан», що означало категоричну вимогу протягом 24 годин покинути столицю. 9 березня 1967 р. М. Холодного звільнили за поїздку вихідного дня до Київського державного університету на концерт ансамблю «Пролісок» Дрогобицького педінституту і читання солістам «ворожих» віршів на пероні Київського залізничного вокзалу.

З огляду на неблагонадійність незабаром М. Холодного звільнили з посади завідувача відділу культури новоствореної Вільшанської районної газети, а згодом – і з посади вчителя в Самгородоцькій середній школі у Сквирському районі Київської області. Цілком імовірно, що причинами цих звільнень стала поява віршів поета в нью-йоркській антології «Шістдесят українських поетів шістдесятих років» та в словацькому журналі «Дукля». Також у листопаді 1967 р. за вказівкою партійних функціонерів із Жовтневого райкому КПУ м. Києва М. Холодного звільнили з посади відповідального секретаря Товариства охорони природи цього ж району.

Після видання збірки «Крик з могили» Миколу Холодного 20 лютого 1972 р. заарештували органи КДБ, а згодом звільнили з посади. Формальною «підставою» було видання за кордоном цієї поетичної збірки, а фактично це була розправа з популярним і «небезпечним» для влади поетом. Вчинком, який кинув тінь на постать поета і послужив джерелом для різноманітних версій і спекуляцій, послужила «Заява» Миколи Холодного, написана в ізоляторі КДБ, у якій він, під тиском слідчих, відмежовувався від інших заарештованих, даючи їм «потрібні» характеристики. Ця «Заява» відіграла фатальну роль у долі Миколи Холодного. Більшість колишніх шанувальників, зрозуміло, надовго відвернулася від нього. А влада все одно йому не вірила, хоч і показувала деяку терпимість, оскільки була зацікавлена в тому, щоб поет не виходив із накиненого йому образу розкаяного грішника. Микола Холодний опинився в безповітряному просторі. Про друкування не було й мови. Та, мабуть, не дуже й писалося йому в ті роки. А як і писалося, то не те, на що сподівалися й чого хотіли (а може, й вимагали) його опікуни [25, с. 707].

Неспокійним для М. Холодного виявилося перебування у Вінниці і вчителювання у 21 школі. За дорученням директорки школи Ніколайчук десятикласниця Щаслива та її подруга написали на поета донос, буцімто він у ворожому дусі викладає українську літературу. Невдовзі М. Холодного звільнили з роботи, і він змушений був перейти на посаду старшого наукового працівника Вінницького обласного краєзнавчого музею. Проте вже в лютому 1976 р. його намагалися звільнити за звинуваченням у тому, ніби він наказав не дублювати російською мовою підписи під експонатами в Тиврівському районному краєзнавчому музеї. Насправді ж поет у Тиврові не був ніколи в житті, а тому суддя Аліфанова поновила його на роботі.

Зрештою, одним із найбільш огидних і антигуманних способів боротьби з інакомисленням у Радянському Союзі була відправка на примусове лікування до психіатричних лікарень. Причина таких антилюдських репресій полягала в тому, що представники радянської влади

вважали, що сумніватися в її характері можуть лише божевільні. Тому представники правоохоронних органів і спецслужб не цуралися фальсифіковувати справи і звинувачувати дисидентів із метою насильницького утримання в психлікарнях. У квітні 1982 р. директор Пархимівської восьмирічної школи Козелецького району подав на поета М. Холодного наклепницький донос (цілком імовірно, що за намовою міліції). Він полягав у тому, нібито учитель на уроці знищив статуетку Леніна, портрети Леніна та Брежнєва, порвав рушник «300 років України з Росією». За цим доносом М. Холодного схопила міліція на шляху до Остра і на 10 діб примусово посадила до Чернігівської обласної психіатричної лікарні [93, с. 56, 57].

Відомий перекладач М. Лукаш був близький до репресованих і переслідуваних письменників. Після арешту І. Дзюби він вимагав його звільнення та запропонував заарештувати себе замість нього. Цей вчинок дорого обійшовся перекладачеві: йому погрожували запроторенням на психіатричну експертизу. Багато років після цього він фактично перебував під домашнім арештом. У 1973 р. М. Лукаша виключили зі Спілки письменників України. Його всіляко переслідували, перестали публікувати, чим позбавили засобів існування. Тривалий період біля його під’їзду стояв пост міліції, що не пропускав до нього нікого [55, с. 396].

Іншою формою боротьби шістдесятників і дисидентів стало порушення адміністративних та кримінальних справ за різноманітними звинуваченнями. Зазвичай ці справи порушували за статтями кримінального кодексу про антирадянську діяльність. Проте іноді їх могли сфабрикувати й за суто кримінальними звинуваченнями. Санкцією в таких звинуваченнях могли ставати звільнення з роботи, заборона на проживання в певних населених пунктах та інші адміністративні обмеження, а то й пряме обмеження чи позбавлення волі.

Наприклад, у судовому вироці, у справі Миколи Малиновського зазначено, що він «з метою підриву і послаблення радянської влади»

виготовив три «ворожі» послання, адресовані Генеральному секретарю ООН, президенту США і папі римо-католицької церкви, а також «Всім радіостанціям, які передають передачі на територію Радянського Союзу». Відтак ці його дії були трактовані слідством як антирадянська агітація і пропаганда, за що М. Малиновський був засуджений до 3 років позбавлення волі [4, с. 13].

Вже згаданий шістдесятник Г. Гайовий разом із друзями Іваном Пашковим та Миколою Максименком улаштували собі екскурсію по містах України і Росії, під час якої Г. Гайовий вів дорожні нотатки, куди записував і анекдоти про М. Хрущова. Ці мандри в КГБ розцінили як створення «антирадянської організації». У гуртожиток до Г. Гайового підселили «сексота» Григорія Губіна, який прочитав щоденникові записи й доніс у КДБ.

20 березня 1962 р., коли Г. Гайового викликали до редактора луганської молодіжної газети «Молода гвардія», дві особи в цивільному посадили його в машину. Одногрупника Миколу Прокопенка примусили написати пояснення про його розходження з поглядами Г. Гайового, що стало свідченням про «антирадянські погляди останнього. Оскільки ніяких конкретних дій, спрямованих на «підрив і ослаблення радянського державного і суспільного ладу» слідство інкримінувати не змогло, то Г. Гайовий вперто не визнавав себе винним. Луганський обласний суд 20 червня 1962 р. засудив його за ст. 62 ч.1 і 64 КК УРСР до 5 років ув’язнення в таборах суворого режиму.

Г. Гайовий відбував ув’язнення в мордовському таборі № 7 (Сосновка), потім на ст. Потьма в таборі № 11 Дубровлагу, Мордовія. Це були відносно ліберальні часи ГУЛАГу, оскільки Г. Гайовий тільки один раз потрапив до карцеру. Працював він, як усі в’язні, на різних роботах на табірному деревообробному комбінаті [55, с. 120–121].

Отже, відомі нам форми боротьби радянської влади й спецслужб проти шістдесятників та дисидентів можна розподілити на дискредитацію,

організацію цькування, доносів, фабрикацію справ за реальними (а швидше надуманими) адміністративними, кримінальними і політичними статтями. До основних методів боротьби належали цькування на зборах трудових колективів, звільнення з роботи, обмеження у правах і свободах, примусове утримання і «лікування» у психіатричних лікарнях і, зрештою, ув'язнення у місцях позбавлення волі, заслання до таборів ГУЛАГу. Здійснені радянською репресивно-каральною машиною заходи дали їй змогу нейтралізувати український національно-визвольний рух на Чернігівщині, дискредитувати його в очах громадськості й надовго посіяти в уявленнях людей достатньо живучі міфи про антисуспільний характер діяльності дисидентів.

ВИСНОВКИ

Отже, у результаті проведеного дослідження на підставі залученого наявного історіографічного доробку та актуалізованої джерельної бази у поєднанні із залученими принципами і методами історичного пізнання нам вдалося сформулювати такі висновки щодо зародження, еволюції й розвитку руху шістдесятників і дисидентів у Чернігівській області.

Повноцінне формування історіографії проблеми та неупереджене вивчення інакомислення в СРСР стало можливим в умовах відновлення незалежності України. Найбільший внесок у наукову розробку питань сутності, ідеології рухів шістдесятників і дисидентів та конкретних напрямків діяльності здійснили О. Бажан, С. Білокінь, І. Дзюба, Ю. Зайцев, Г. Касьянов. На рівні Чернігівської області проблеми шістдесятництва та різноманітні форми опору владі вивчали С. Павленко, В. Чепурний, В. Савенок, С. Дзюба та інші представники творчої інтелігенції. Проте їхні студії і замітки, як правило, мають літературознавче спрямування, зачіпають лише окремі постаті і не дають цілісного уявлення про особливості руху опору в Чернігівській області, що актуалізує наше дослідження.

Джерельну базу роботи складає комплекс писемних джерел, основне значення з яких мають діловодні документи, репрезентовані кримінальними справами та судово-слідчими матеріалами, джерела особового походження (спогади, листи, інтерв’ю тощо) та художня творчість самих представників руху шістдесятництва. Їх використання в поєднанні із залученням основних принципів, загальнонаукових та конкретно-історичних методів пізнання дає змогу повною мірою реалізувати мету та основні завдання дослідження, дійти обґрунтованих висновків.

Основними передумовами зародження шістдесятництва та руху опору в Чернігівській області можна визначити такі. Післявоєнна відбудова та подальший розвиток соціально-економічного життя дали можливість дещо підвищити рівень життя населення. Відбулися відновлення й подальший

розвиток об’єктів соціально-культурної інфраструктури, які забезпечували запити населення в культурницькому продукті. Процеси десталінізації та лібералізації, які торкнулися зокрема й культурно-мистецького життя, дали змогу гуманізувати літературу тієї доби, внести нові ідеї та сюжети, збагатитися кращими досягненнями світової культури, які поволі почали проникати через «залізну завісу». Зазначені чинники, на нашу думку, зумовили появу нового покоління митців у літературі та мистецтві, котрі несли ідеї, відмінні від панівного «єдино правильного» стилю соціалістичного реалізму.

Чернігівська область з огляду на прикордонне географічне положення, наявність спільного кордону з російською і білоруською радянськими соціалістичними республіками, які зумовлювали відповідну ментальність місцевого населення, не була основним регіоном розповсюдження шістдесятництва та дисидентства. Передумови для появи інакомислення формувалися в крупних освітніх, наукових та культурних центрах – Чернігові, Ніжині – у середовищі освітньо-наукової та творчої інтелігенції, рідше робітництва. До основних форм опозиційної діяльності на Чернігівщині протягом 1950–80-х рр. належали передусім індивідуальні: поширення листівок антирадянського спрямування, скарг, спрямованих як близьким адресатам, так і закордонним посольствам, контакти з іноземцями, не кажучи вже про неформальні бесіди «на кухнях», переказування політичної сатири тощо. Чимало відомих на сьогодні форм протесту, наприклад, розповсюдження антирадянських листівок, мало анонімний характер, а тому не видається можливим встановити дійсну кількість осіб, причетних до опозиційної діяльності.

Шістдесятництво в літературі й мистецтві Чернігівщини було представлене порівняно невеликою групою митців – письменників, поетів, перекладачів, котрі діяли переважно в загальноукраїнському русі, в основному поза межами області. На нашу думку, їх тяжіння до Києва та інших інтелектуальних осередків було пов’язано з необхідністю пошуку

відповідного середовища, яке давало їм змогу реалізовувати свій талант. Шістдесятники Чернігівщини посилили проблематику, присутню у творчості шістдесятників, збагатили сюжетні лінії творів за рахунок порушення гостросоціальних проблем або навпаки – відходу від дійсності, пошуку нових художніх рішень.

Щодо дисидентського руху в Чернігівській області, то він не набув організованих форм. У регіоні набули поширення індивідуальні, подекуди спонтанні форми протесту проти порушення прав і свобод. Передумовами їх появи можна вважати загострене відчуття справедливості в окремих суб'єктів дисидентського руху або ж наївну віру у можливість справедливого вирішення національно-культурних проблем.

Відкритий характер цих виступів давав змогу владі, правоохоронним органам і спецслужбам вираховувати коло причетних до дисидентського руху і виробляти стратегію їх реалізації. До основних форм боротьби з проявами інакомислення можна віднести дискредитацію, організацію цькувань, доносів, фабрикацію справ за реальними (а швидше надуманими) адміністративними, кримінальними і політичними статтями. До основних методів боротьби з дисидентами засудження та винесення доган на зборах трудових колективів, звільнення з роботи, обмеження у правах і свободах, примусове утримання і «лікування» в психіатричних лікарнях і, зрештою, ув'язнення в місцях позбавлення волі, заслання до таборів ГУЛАГу. Для митців до таких методів протидії належали також заборона на друк, виключення з професійних спілок і організацій. Не дивно, що з огляду на малочисельність, локальність та неорганізованість суб'єктів дисидентства цей рух на Чернігівщині на початку 1980-х рр. був фактично ліквідований.

Проте, незважаючи на свої слабкості, дисидентський рух на Чернігівщині мав своє історичне значення. Він став своєрідною сполучною ланкою між національно-визвольними змаганнями Другої світової війни на національним відродженням за доби перебудови. Завдяки проникненню дисидентських ідей у суспільство вдалося створити передумови для

розгортання активної політичної діяльності в області наприкінці 1980-х рр., здійснення демократизації та політичної диференціації суспільства, що, зрештою, призвело до відновлення державної незалежності України в 1991 р.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: новейший период. Москва: Моск. Хельсинк. группа, 2012. 384 с.

2. Антоненко П. Світ Володимира Дрозда: чернігівці відзначають 70-річчя від дня народження свого земляка – відомого українського письменника. *Сіверщина.* 2009. № 34 (20 серпня). С. 13.

3. Артюх В. О. Інакодумство на Сумщині: контури й орієнтири. *Сумська старовина:* Збірник наукових праць. 2014. Вип. 45. С. 77–91.

4. Ахроменко В. Справа 1981 р. Політичні доноси епохи розвинутого соціалізму. *Світ-інфо.* 2016. № 82 (7 липня). С. 13.

5. Бажан О. Г. Дисидентство в УРСР: спроба дефініції. *Магістеріум. Історичні студії* / Національний університет «Києво-Могилянська академія». 2001. Вип. 7. С. 27 − 31.

6. Бажан О. Г. Діяльність клубів творчої молоді в Україні в 1960-х роках в першоджерелах. *Краєзнавство.* 2006. № 1–4. С. 80–82.

7. Бажан О. Петро Шелест і протестний рух в УРСР у 1960–1970-х рр. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* 2014. №2 (43). С. 44–456.

8. Бажан О. «Самвидав» як засіб поширення об’єктивної інформації про Україну в 60-80-х роках. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* 1998. №1/2 (6/7). С. 357–364.

9. Бажан О. Спецоперація КДБ УРСР «Блок»: розробка, хід, наслідки. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки.* 2013. Т. 143. С. 30–36.

10. Бажан О., Данилюк Ю. Український національний рух: Основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. 232 с.

11. Бажан О. Шістдесятництво. *Енциклопедія історії України:* / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2013. Т. 10. Т–Я. С. 688.

12. Баран Є. «Відпливає від вас мій човен…». *Дивослово.* 2010. № 12. С. 55–57.

13. Бердиховська Б., Гнатюк О. Бунт покоління. 2-ге вид. Київ: Дух і Літера, 2004. 330 с.

14. Білокінь С. В. Життя і смерть Алли Горської. *Розбудова держави*. 1992. № 4. С. 45–55.

15. Білокінь С. В. Клуб творчої молоді «Сучасник» (1960–1965). *Студії мистецтвознавчі.* 2012. № 4. С. 7–40.

16. Білокінь С. В. Клуб творчої молоді «Сучасник» очима влади. *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика.* 2011. Вип. 16. С. 39–60.

17. Бойко В., Казаміров Д., Лепявко С. Владні інституції Чернігово-Сіверщини: ілюстрована історія. 2-ге вид., допов. Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2024. 192 с.

18. Брагінець С. Ірина Жиленко – про таємниці Володимира Дрозда. *Деснянська правда*. 2016. № 49 (8 грудня). С. 8.

19. Брагінець С. Микола Холодний – великий син України. *Деснянська правда.* 2016. № 36 (8 вересня). С. 8.

20. Бурсов Г. Мовчання з могили Миколи Холодного. *Українська літературна газета.* 2010. № 24 (27 листопада). С. 15.

21. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст.: навч. посіб. Київ: Генеза, 1996. 360 с.

22. Вільшенко Я. Жертви Московського терору в Україні 1970-1973 роки. *Визвольний шлях.* 1974. С. 487–507

23. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х - 80-ті рр. XX ст.): монографія. Київ: Рідний край, 2000. 389 с.

24. Двірна К.П. Самостійницький напрям опозиційного руху в Україні в 50-і–60-і роки XX ст.: історіографічні та теоретичні складові проблеми. *Вісник аграрної історії:* науковий журнал. 2023. Вип. 45–46. С. 89–110.

25. Дзюба І.М. «Я народжусь, коли помру...»: (Микола Холодний). *З криниці літ у 3-х т.:* Київ, 2007. Т. 3: Літературні портрети. Дніпровський меридіан. Зі спогадів. С. 698–711.

26. Дзюба С. Микола Холодний: спростування міфів. *Деснянська правда*. 2014. № 27 (10 липня). С. 7.

27. Дзюба С. Ушанували Поета Миколу Холодного. *Деснянська правда*. 2016. № 1 (7 січня). С. 7.

28. Дзюба С. Як заповідав Володимир Дрозд. *Чернігівщина.* 2022. № 38 (1 грудня). С. 9, 11.

29. Дисиденти / уклад. і передмова В. Кіпіані. Харків: Віват, 2021. 352 с.

30. Довжук І. Політизація діяльності творчої інтелігенції України. *Етнічна історія народів Європи*. 2024. Вип. 74. С. 160–170.

31. Дроздовський Д. Микола Холодний у житті й у творчості. *Дивослово.* 2010. № 12. С. 52–55.

32. Жулинський М. ...І буде сотворений Майстром світ: (В. Дрозд). *Слово і час*. 2004. №8. С.3–9.

33. Зайцев Ю. Д. Дисиденти: опозиційний рух 60 – 80-х років. *Сторінки історії України XX століття* / за ред. С. Кульчицького. Київ: Освіта, 1992. С. 195–235.

34. Зайцев Ю. Ті, що не мовчали. У вирі шістдесятницького руху: Погляд з відстані часу. *Львівщина: Історико-культурні та краєзнавчі нариси*. Львів: Центр Європи Львів: Каменяр, 1998. С. 325–354.

35. Зайцев Ю. Д. Український національний фронт у русі опору 60-х років. *Воля і Батьківщина.* 1995. № 1. С. 5–22.

36. Зайцев Ю. «Чорна ніч брежнєвської реакції» (1965–1973). *Український визвольний рух.* Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2011. Збірник 15. С. 263-293.

37. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987). Харків: Фоліо, 2003. 144 с.

38. Зінченко А. Діяльність та інтелектуальна спадщина українських дисидентів і правозахисників при вивченні суспільних процесів в Україні на уроках історії та української літератури. *Історія в рідній школі.* 2017. № 5. С. 6–13.

39. История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Черниговская область / АН УССР. Ин-т истории; Гл. редкол.: П. Т. Тронько (пред.) и др. Киев: Гл. ред. Укр. сов. энцикл. АН УССР, 1983. 815 с.

40. Каменюк М. Другий «Крик з могили» Миколи Холодного, почутий і записаний Михайлом Каменюком у Вінниці. Вінниця: ТОВ «Консоль», 2010. 368 с.

41. Камінчук А. Крик із могили: [Поет Микола Холодний]. *Літературна Україна.* 2007. № 20 (31 травня). С. 7.

42. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ: Либідь, 1995. 224 с.

43. Косаченко В.С. Пам’ятка архітектури місцевого значення – приміщення Чернігівського обласного філармонічного центру фестивалів та концертних програм. Сіверянський літопис. 2022. № 4. С. 24–30.

44. Коцюбинський І. Феномен Михайлини Коцюбинської в контексті доби. *Світ-інфо.* 2022. № 216 (3 лютого).

45. Кукуруза Ж. Б. Українська інтелігенція в умовах «відлиги»: аналіз сучасної вітчизняної історіографії. *Наукові праці. Історія* 2010. Вип. 116. Т. 129. С. 110–114.

46. Купчинський Р. Погром в Україні 1972-1979. Мюнхен: Сучасність, 1980. 312 с.

47. Курико В. Вулиця причетних. Чернігівська справа Лук’яненка. Київ: Темпора, 2020. 216 с.

48. Курносов Ю. О. Інакомислення в Україні (60-ті − перша половина 80-х років XX століття). Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. 222 с.

49. Леп’явко С. Чернігів. Історія міста. Київ: Темпора, 2012. 432 с., іл.

50. Леп`явко С. Ілюстрована історія Чернігова. Київ:Темпора, 2013. 208 с.

51. Лепявко С. А. Чернігів – європейське місто. Чернігів: Вид. Лозовий В.М., 2010. 85 с.

52. Литвин В. Дисидентський рух. *Історія України*. Київ, 2006. С. 654–657.

53. Литвин В. Дисидентський рух. Україна: два десятиліття «застою» (1966–1985). Київ, 2004. С. 99–126.

54. Малюта І. Недописаний портрет. Ще раз про поета Миколу Холодного. *Українська культура.* 2008. № 10. С. 34–35.

55. Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Частина 1. Харків: Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006, Т. 1. Частина І. 1-516 с.

56. Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Харків: Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006, Т. 1. Частина ІІ. 517-1020 с.

57. Мокрик Р. Бунт проти імперії: українські шістдесятники. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2023, вид. 4-те. 416 с.

58. Муратова О. В. Літературне шістдесятництво в Україні: соціально-демографічний аналіз. *Грані Історії*. 2015. № 8. С. 171–184.

59. Мягка О. Національно-визвольний рух України в 60-х-поч. 90-х рр. XX ст.(короткий огляд проблеми). *Емінак*. 2008. Вип. 1–4. С. 84–89.

60. Назаренко В. У свої 70 з гаком не припиняв боротьби за Україну: в Чернігові відійшов у засвіти дисидент Анатолій Шацький. *Чернігівщина*. 2025. № 13 (27 берез.). С. 4.

61. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX–XX ст.) / Малик Я.Й., Вол Б.Д., Гелей С.Д. та ін.: За загальною ред. д-ра іст. наук, проф. Малика Я.Й. Навч. Посіб. Львів: Світ, 2001. 296 с.

62. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років). Київ: Смолоскип, 2010. 298 с.

63. Олійник А. М., Краснянська Н. Д. Український дисидентський рух у контексті світових національно-визвольних процесів (друга половина 50-х – початок 80-х років XX століття). *Інтелігенція і влада.* 2007. Вип. 9. С. 152–159.

64. Островський В. Феномен українського спротиву другої половини XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2017. Вип. 1. С. 111–124.

65. Павленко С. «І вся система комуністична це система рабська», але листи, адресовані американському послові, далі Чернігова не йшли. *Голос України.* 1994. 15 квітня. С. 15.

66. Павленко С. Опозиція на Чернігівщині: 1944–1990 рр. Чернігів: Редакційно-видавничий відділ Чернігівського обласного управління по пресі, 1995. 80 с.

67. Пасічник М. С. Дисидентський рух в Україні як вияв державницьких тенденцій в суспільстві. *Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи*: навчальний посібник. Київ, 2006. С. 595–626.

68. Пахльовська О. Я-Я. Українські шістдесятники: філософія бунту. *Сучасність.* 2000. № 4. С. 65−84.

69. Перша шеренга / упорядники Василь Чепурний, Владислав Савенок. Чернігів: Видавництво ПАТ ПВК «Десна», 2024. 264 с.

70. Петро Рубан і його «справа». *Град Прилуки.* 2014. № 18 (30 квітня). С. 4.

71. Помер патріарх дисидентського руху в СРСР, уродженець Чернігівщини Сергій Ковальов. *Світ-інфо.* 2021 р. № 205. 19 серпня. С. 5.

72. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область / Упорядники: О.Б. Коваленко, О.В. Лисенко, Р.Ю. Подкур, О.М. Потапенко. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2016. Кн. 6. 684 с.

73. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 720 с.

75. Рух опору в Україні 1960–1990: Енциклопедичний довідник / Ред. кол., авт. ст.: О. Зінкевич (гол. ред.), Г. Панчук, О. Голуб, О. Обертас, М. Трущенков. Київ: Смолоскип, 2010. 804 с.

76. Секо Я. XX з'їзд КПРС і поява шістдесятництва. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2016. Вип. 1. Ч. 2. С. 113–119.

77. Секо Я. Арешти 1965 р. в УРСР як засіб боротьби комуністичної партії з інакодумством. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія.* 2015. Вип. 2, ч. 4. С. 57–66.

78. Секо Я. Боротьба українських політв'язнів у таборах в другій половині 1960-х – середині 1980-х рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія*. У 2-х ч. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. Вип. 2. Ч. 1. С. 98–105.

79. Секо Я. Концептуальні проблеми розвитку українського національного руху в середині 1950-х – середині 1980-х рр. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 15.

80. Секо Я. Поетичний феномен періоду «відлиги» у розвитку українського шістдесятництва. *Наукові записки Тернопільського*

національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2017. Вип. 2. Ч. 3.

81. Секо Я. Розвиток українського шістдесятництва у 1965–1971 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. 2014. Вип. 2(1). С. 128–134.

82. Секо Я. Суспільнополітичний дискурс українських шістдесятників. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини* / гол. ред. Л. М. Алексієвець. Тернопіль: Видво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 6-7: 20й річниці Незалежності України присвячується. С. 100–112.

83. Секо Я. Український самвидав першої половини 1960-х рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія.* Тернопіль: ТНПУ С. 241-246.

84. Соболь В. Мандруючи «поверхами самого себе», він душу «зберіг на насіння»: (В.Дрозд). *Слово і час.* 2004. №8. С.9–15.

85. Стасюк І. Б. Український національно-патріотичний рух в УРСР (середина 1950-х − кінець 1980-х рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Національний ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2002. 226 с.

86. Стасюк І. М. Характерні ознаки та особливості українського національно-патріотичного руху в УРСР (середина 1950-х – кінець 1980-х років). *Вісник Національного університету «Львівська Політехніка»*. 2008. № 612. С. 180–185.

87. Тарнашинська Л. Б. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління (Історико-літературний та поетикальний аспекти). Київ: Смолоскип, 2010. 632 с.

88. Ткач М. З когорти шістдесятників: [до 75-річчя від дня народження Володимира Дрозда]. *Деснянська правда.* 2014. № 40 (9 жовтня). С. 7.

89. Холодний М. Визначний поет-шістдесятник: [поезії Миколи Холодного]. *Деснянська правда.* 2014. № 23 (12 червня). С. 7.

90. Холодний Микола Костянтинович: Рекоменд. покажчик. Чернігів: Наукова думка, 1999. 36 с.

91. Цапко О. Боротьба радянської тоталітарної системи із українським дисидентським рухом у 60–70-ті рр. XX ст. *Наукові записки з української історії Переяслав-Хмельницького державного педагогічного інституту ім. Г.С. Сковороди:* зб. наук. ст., присвячений пам'яті О.С. Якименка / редкол.: Коцур В.П. [та ін.]. Тернопіль, 2006. Вип. 18. С. 310–315.

92. Чернігівщина: енциклопедичний довідник / [під ред. А.В. Кудрицького]. Київ: Українська радянська енциклопедія, 1990. 1006 с.

93. Шкляр Ю. Поетична творчість Миколи Холодного. Дрогобич: Коло, 2004. 82 с.

94. «Шпигуни на Чернігівщині» / підгот. до друку Т. Зуб та Н. Полетун. *Сіверянський літопис.* 1995. № 1. С. 58–64.

95. Шумило С., Шумило В. Анатолію Шацькому – 70 років. *Сіверянський літопис*. 2023. № 1. С. 123–124.

96. Яструбецька Г. Експресіоністичний вимір роману «Листя землі» Володимира Дрозда. *Слово і час.* 2013. № 12. С. 82–91.

ДОДАТКИ

Методичний додаток

Розробка семінарського заняття

Тема:

Шістдесятницький та дисидентський рух в Україні у 1950 – 1980-х рр. (за матеріалами Чернігівської області)

2 години

Мета заняття: *на матеріалах Чернігівської області схарактеризувати рух опору радянській владі в 1950 – 1980-х рр., визначити причини появи, ідеологійне підгрунтя, сутність, форми, прояви й напрями діяльності шістдесятників та дисидентів, суспільну реакцію та репресивну політику радянської влади стосовно незгодних.*

Питання для обговорення:

1. Передумови й причини появи руху шістдесятників і дисидентів.
2. Шістдесятники та їх роль в активізації соціокультурного життя.
3. Течії та особливості дисидентського руху в Україні.
4. Репресивна політика радянської влади щодо інакодумців.

Джерела і література:

Бажан О. Г. Діяльність клубів творчої молоді в Україні в 1960-х роках в першоджерелах. *Краєзнавство.* 2006. № 1–4. С. 80–82.

Бажан О. «Самвидав» як засіб поширення об’єктивної інформації про Україну в 60-80-х роках. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* 1998. №1/2 (6/7). С. 357–364.

Бажан О., Данилюк Ю. Український національний рух: Основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. 232 с.

Бердиховська Б., Гнатюк О. Бунт покоління. 2-ге вид. Київ: Дух і Літера, 2004. 330 с.

Білокінь С. В. Клуб творчої молоді «Сучасник» (1960–1965). *Студії мистецтвознавчі.* 2012. № 4. С. 7–40.

Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст.: навч. посіб. Київ: Генеза, 1996. 360 с.

Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х - 80-ті рр. XX ст.): монографія. Київ: Рідний край, 2000. 389 с.

Дисиденти / уклад. і передмова В. Кіпіані. Харків: Віват, 2021. 352 с.

Довжук І. Політизація діяльності творчої інтелігенції України. *Етнічна історія народів Європи*. 2024. Вип. 74. С. 160–170.

Зайцев Ю. Д. Дисиденти: опозиційний рух 60 – 80-х років. *Сторінки історії України XX століття* / за ред. С. Кульчицького. Київ: Освіта, 1992. С. 195–235.

Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987). Харків: Фоліо, 2003. 144 с.

Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ: Либідь, 1995. 224 с.

Курносов Ю. О. Інакомислення в Україні (60-ті − перша половина 80-х років XX століття). Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. 222 с.

Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Частина 1. Харків: Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006, Т. 1. Частина І. 1-516 с.

Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Харків: Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006, Т. 1. Частина ІІ. 517-1020 с.

Мокрик Р. Бунт проти імперії: українські шістдесятники. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2023, вид. 4-те. 416 с.

Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX–XX ст.) / Малик Я.Й., Вол Б.Д., Гелей С.Д. та ін.: За загальною ред. д-ра іст. наук, проф. Малика Я.Й. Навч. Посіб. Львів: Світ, 2001. 296 с.

Павленко С. Опозиція на Чернігівщині: 1944–1990 рр. Чернігів: Редакційно-видавничий відділ Чернігівського обласного управління по пресі, 1995. 80 с.

Перша шеренга / упорядники Василь Чепурний, Владислав Савенок. Чернігів: Видавництво ПАТ ПВК «Десна», 2024. 264 с.

Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 720 с.

Рух опору в Україні 1960–1990: Енциклопедичний довідник / Ред. кол., авт. ст.: О. Зінкевич (гол. ред.), Г. Панчук, О. Голуб, О. Обертас, М. Трущенков. Київ: Смолоскип, 2010. 804 с.

Методичні рекомендації:

Це семінарське заняття передбачає аналіз руху опору радянській владі в Українській РСР протягом 1950 – 1980-х рр. Цей рух, з одного боку, є ідейним наступником визвольних змагань українського народу під час Другої світової війни, репрезентованих збройною боротьбою ОУН-УПА. З іншого боку, рух шістдесятників і дисидентів створив передумови для політизації українського національного руху за доби перебудови наприкінці 1980-х рр., наслідком чого стало відновлення незалежності України. Для аналізу було обрано Чернігівську область, котра дала українському національному руху значну кількість талановитих митців, які належали до покоління

шістдесятників, та представників дисидентського руху, чільне місце серед яких займав Л. Лук'яненко.

Під час розгляду першого питання треба схарактеризувати передумови, та причини появи незгодних у суспільному житті Української РСР у 1950 – 1960-х рр. Звернути увагу на ключову роль у цьому процесі десталінізації та лібералізації суспільного життя в цей період. Відзначити пом'якшення репресивної політики радянської влади, проникнення в соціокультурне життя нових закордонних гуманістичних віянь, котрі зумовили появу нової проблематики у творчості митців цієї доби.

У другому питанні варто визначити сутність терміна «шістдесятництво», вказати на характерні прояви цього явища. Визначити сфери, де шістдесятництво набуло найбільш доконаного вираження, – література, літературна критика, публіцистика, образотворче мистецтво тощо. Визначити коло шістдесятників Чернігівщини (В. Дрозд, М. Холодний та інші), проаналізувати проблематику, сюжети та основні ідеї їх творів, внесок у соціокультурне життя.

У третьому питанні необхідно розкрити термін «дисидентство», визначити особливості ідеології цього руху. Треба схарактеризувати течії в дисидентському русі (націонал-комунізм, самостійництво, правозахисники, релігійні дисиденти), форми діяльності (індивідуальна та колективна, організована та спонтанна тощо), напрями діяльності (самвидав, скарги, звернення до іноземних представництв, розповсюдження нелегальної літератури, листівок тощо).

У висвітленні четвертого питання необхідно з'ясувати передусім суспільний резонанс від діяльності шістдесятників і дисидентів. За можливості окреслити коло осіб, залучених до розгортання цих рухів. З'ясувати контактне коло активних представників руху незгодних, реакцію громадськості на висловлені ними ідеї та діяльність. Окремо слід звернути увагу на репресивні дії радянської влади та спецслужб щодо дисидентів, основними серед яких були виховні бесіди, догани, звільнення з роботи, кримінальні переслідування, насильницьке утримання в психіатричних лікарнях тощо). Визначити результати і наслідки діяльності дисидентів у межах Чернігівської області.

Контрольні питання

Яким чином на становлення шістдесятницького та дисидентського руху вплинули процеси десталінізації та лібералізації суспільного життя в роки «відлиги»?

Чи мали місце в процесі становлення руху шістдесятників випадки впливу зарубіжної культури?

Які нові ідеї привнесли шістдесятники в літературу і мистецтво 1950 – 1960-х рр?

У якій галузі культури вплив і результати діяльності шістдесятників були найбільш вагомими?

Чи мало шістдесятництво на Чернігівщині якісь певні особливості розвитку?

Укажіть основну проблематику та ідейну спрямованість художніх творів шістдесятників Чернігівщини.

У яких формах реалізовувалася опозиційна діяльність учасників дисидентського руху на Чернігівщині?

Який суспільний резонанс мала діяльність дисидентів Чернігівщини?

Наскільки ідеї та діяльність дисидентів Чернігівської області знаходили відгук у переважної більшості населення?

Наскільки широким було коло осіб, залучених до дисидентського руху в Чернігівській області?

Якими були основні форми й методи боротьби радянської влади та спецслужб проти дисидентів Чернігівщини? Наскільки репресивна політика відрізнялася від загальноукраїнських практик?

Які ви можете визначити результати і наслідки діяльності незгодних на Чернігівщині?